

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2024, s. 12: 881-922

İlk Dönem İslam Tarihinde Hz. Peygamberin Şehir Hayatına Yönelik Uygulamaları

The Prophet Muhammad's Practices Regarding City Life in Early Islamic History

Abdulaziz KIRANŞAL

Dr. Öğretim Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Asistant of Professor, Mardin Artuklu University,
Faculty of Islamic Studies, Department of Islamic History
abdulazizkiransal@artuklu.edu.tr
ORCID: 0009-0009-0642-8423

DOI: 10.56720/mevzu.1517396

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 16 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 5 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Kiranşal, Abdulaziz. İlk Dönem İslam Tarihinde Hz. Peygamberin Şehir Hayatına Yönelik Uygulamaları?. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 881-922. <https://doi.org/10.47424/10.56720/mevzu.1517396>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Hız. Peygamber'den önce şehir hayatı, şirk inancının ürettiği cahiliye kültürüne göre şekillenmiştir. Cahiliye kültürünün sosyal yapısı, toplumu hürler ve köleler şeklinde bir ayrıma tabi tutan sınıf sistemine, insani ilişkiler ise genel olarak asabiyet duygusuna göre şekillenmiştir. Şehir hayatının tamamına etki eden cahiliye kültürü, şehirdeki temizlik, güvenlik, ahlak ve mesken mahremiyeti gibi birçok alana etki ettiği gibi o şehirde yaşayan fertlerin komşuluk, akrabalık ve aile ilişkileri başta olmak üzere insani ilişkilerin bütününe etki eden en belirleyici faktör olmuştur. Hız. Peygamber'le birlikte İslam inanç esaslarına göre şekillenen şehir hayatında sosyal yapı, sınıfsal sistem yerine şehirdeki tüm insanların can, mal ve namus güvenliğini muhafaza ve temel insan haklarını güvence altına alan bir yapıya dönüşmüş, asabiyete göre şekillenen insani münasebetler ise evrensel İslam ahlakının temel ilkelerine göre düzenlenmiştir. Hız. Peygamberin güvenlik temizlik ve huzura yönelik uygulamalarıyla şehir, bir yandan tüm inanç mensuplarının insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşayabilecekleri bir mekâna dönüşürken bir yandan da İslam medeniyetine merkezlik edebilecek bir konuma yükselmiştir.

Anahtar Kelimler: İslam tarihi, Hız. Muhammed, Şehir hayatı, Medeniyet

Abstract

Before the advent of the Prophet Muhammad, city life was shaped by the Jahiliyyah culture, which was based on the belief in polytheism. The social structure of the Jahiliyyah culture was characterized by a class system that divided society into freemen and slaves, and human relationships were generally governed by the feeling of tribalism. The Jahiliyyah culture, which had a pervasive impact on all aspects of city life, influenced areas such as cleanliness, security, morality, and privacy of homes, and it was the most significant factor affecting human relationships, including those among neighbors, relatives, and within families. With the arrival of the Prophet Muhammad, city life transformed according to the principles of Islamic faith. The social structure shifted away from a class system towards one that ensured the safety of all individuals' lives, property, and honor, guaranteeing fundamental human rights. Human interactions, previously driven by tribalism, were reoriented based on the universal principles of Islamic morality. The Prophet Muham-

mad's practices related to security, cleanliness, and peace brought about a city that served as a place where all believers could live with dignity while simultaneously becoming the center of Islamic civilization.

Keywords: Islamic history, Prophet Muhammad, City life, Civilization.

<p>Etik Beyan</p>	<p>Bu çalışma, 22 Haziran 2023 tarihinde tamamladığımız “İslam Medeniyetine Kaynaklık Etmesi Bağlamında Hadis ve Sünnet” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.</p> <p>This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “Hadith and Sunna in the Context of Contributing to Islamic Civilization”, (PhD Dissertation, Çukurova University, Adana/Turkey, 2023)</p>
--------------------------	--

Giriş

Bir toplumun siyasi, ekonomik, kültürel ve ahlaki bütün imkânlarının ortak bir birikime ve menfaate dönüşmesiyle ictimai hayat meydana gelir. İctimai hayat medeniyetin ve şehirli hayatın bizzat kendisidir. İslam dininin insana ve onun sosyal hayatına yönelik esaslarının bütünsel olarak uygulanması için şehir hayatı ve kentsel mekânlar bir zarurettir.¹ Zira peygamberler de çoğunlukla şehirlere ve insanların yoğun olarak yaşadığı merkezlere gönderilmiştir.² Bu nedenle İslam, bir yandan bir din olarak yayılırken bir yandan da barındırdığı değerler manzumesi ile ortaya çıktığı ve ulaştığı coğrafyalardaki şehri ve şehir hayatını da etkilemiştir. İnsanlık tarihi boyunca şehirler ve şehir hayatı çoğunlukla şehri oluşturan insanların dini inançları doğrultusun-

¹ İsmail Lütfi Çakan, “Bireysel ve Toplumsal Gelişimde Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî”, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Yeri* (Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008), 41; Yunus Macit, “Sünnet Ve Değişim Olgusu: Tehditler Kuşağında Sünnetin Toplumsal Yapıyı İnşa Keyfiyeti”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (Haziran 2012), 6.

² el-Meydânî Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür*, (Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1420-2000), V/439-440.

da şekillenmiştir.³ Hz. Peygamber'in gönderildiği cahiliye toplumunun şehir hayatı da Hz. Peygamber'le birlikte İslam dininin esasları doğrultusunda bir değişim geçirmiştir. Bu bağlamda İslam dinini tebliğ etmek için gönderilen Hz. Peygamber'in şehir hayatına yönelik uygulamalarının incelenmesi ve bu uygulamaların hangi fonksiyonları icra ettiğinin ortaya çıkarılmasına katkı sunmak, araştırmamız esnasında ana hedeflerimiz arasında olacaktır.

Konunun önemine binaen Hz. Peygamber ve onun şehir tasavvuruna dair birçok akademik çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarda ya genelde Mekke ve Medine örneğinde şehir hayatına ve insani münasebetlere yer verilmeden şehirlerin genel durumuna odaklanılmış⁴ ya da mescit ve temizlik gibi müstakil konular bağlamında değerlendirmelerde bulunulmuştur.⁵ Biz bu araştırmamızda Hz. Peygamber'in gerçekleştirdiği uygulamaların özellikle şehir hayatını ve şehirde yaşayan fertlerin insani münasebetlerini nasıl şekillendirdiğine odaklanacağız.

Değerlendirmelerimizi yaparken öncelikle okuyucuya bir karşılaştırma imkânı sunması bakımından cahiliye toplumunun şehir hayatını ana hatlarıyla ele alacağız. Ardından Hz. Peygamber'in tasavvurunda şehir hayatının yeri ve önemi nedir sorusuna cevap arayacağız. Daha sonra ise Hz. Peygamber'in şehir hayatına dair düzenlemelerini bütünsel bir bakış açısıyla sunabilmek için mescit, eğitim, ahlak, temizlik, güvenlik ve huzur gibi öne çıkan başlıkları incelemeye çalışacağız. Bu alanda Ramazan Önal'ın "Hz. Peygamber'in Hayatında Kişisel Bakım"⁶, Yasin Yılmaz'ın "Hz. Peygamber Dönemi Eğitime

³ Süleyman Narol, "Kur'an'da Medeniyet, Nübüvvet Ve Şehir İlişkisi", *Doğu-Bati Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe Ve Din*, 13 Cilt (Konya: Timav Yayınları, 2019), 128-142.

⁴ Bkz: Tahsin Koçyiğit, "-Medine'deki Uygulamalarından Hareketle Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/31 (2013), 73-88; Fatih Açık, "Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı", *Akademik Bakış Dergisi* 52 (Aralık 2015).

⁵ Bkz: Karataş Mustafa, "Hz. Peygamber'in Yerleşim Ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2013), 59-84; Mustafa Ağırman, "Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırması ve Hicret Projesi", *Ekev Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 57-85.

⁶ Bkz: Ramazan Önal, "Hz. Peygamber'in Hayatında Kişisel Bakım", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* Sonbahar Özel Sayısı (Ekim 2020), 54-63.

Genel Bir Bakış”⁷, Mahmut Dünder’in “Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam’ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”⁸, M. Asım Yediyıldız’ın “Hz. Peygamber (S.A.S)’in Güvenlik Politikası”⁹, Ünal Kılıç’ın “Hz. Peygamber’in Ahlak’ı ve Güzel Ahlaka Verdiği Önem”¹⁰ başlıklarıyla müstakil bir konuyu ele aldıkları çalışmaları bulunmaktadır. Bizim çalışmamız ise müstakil olarak ele alınan bu başlıkların Hz. Peygamber dönemi şehir hayatına etkisi bağlamında olacaktır. Araştırmamız esnasında İslam tarihi alanında yazılmış ana kaynaklardan yararlanacağımız gibi Hz. Peygamber’in özellikle şehir hayatını düzenlemeye yönelik tekliflerinin incelenmesi için başta Buhârî ve Müslim olmak üzere temel hadis kitaplarından da çokça istifade edeceğiz. Böylece hadis içeriklerinden de faydalanarak bahsi geçen vasatta Hz. Peygamber’in şehir hayatını düzenleyici uygulamalarını değerlendirmeye gayret edeceğiz.

1. Cahiliye Toplumu ve Şehir Hayatı

Hz. Peygamber’in gönderildiği cahiliye toplumu¹¹ Allah’a ortak koşmak anlamında kullanılan şirk¹² inancının hâkim olduğu putperest bir toplumdur. Doğal olarak bu toplumun insani ilişkileri, sosyal hayatları, ekonomik ve siyasi münasebetleri de bu inanç çerçevesinde şekillenmiştir.¹³ Bu inanç biçiminin şekillendirdiği şehirler ise, Farâbi’nin ifadesiyle “el-Medînetü’l-Cahile”¹⁴ denilen¹⁵ ve şehir hayatının tamamıyla şirk inancının ve bu inançtan kaynaklanan

⁷ Bkz: Yasin Yılmaz, “Hz. Peygamber Dönemi Eğitimine Genel Bir Bakış”, *Dini Araştırmalar* 15/40 (2012), 203-221.

⁸ Bkz: Mahmut Dünder, “Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam’ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (ts.), 191-236.

⁹ Bkz: M. Asım Yediyıldız, “Hz. Peygamber (S.A.S)’in Güvenlik Politikası”, *Hz. Muhammed (SAV) ve Mesajı*, ed. Mahfuz Söylemez (İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2014), 641-648.

¹⁰ Bkz: Ünal Kılıç, “Hz. Peygamber’in Ahlak’ı ve Güzel Ahlaka Verdiği Önem”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2009), 79-97.

¹¹ Yaşar Kutlay, “İslam’dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/I-IV (1957), 98-99.

¹² Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beirut: Daru Sadr, 1990), X/448-449.

¹³ Aydın Temizer, “Kur’ân’a Göre Cahiliye Zihniyetinin Rubûbiyet Anlayışındaki Çelişki”, *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* 15-16 (Bişkek 2013), 12.

¹⁴ Farâbi, *Medinetü’l-Fâzıla*, s. 117-124.

¹⁵ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ Farabi, *el-Medînetü’l-Fâzıla* (Beirut: Mektebetü’l-Hilâl, Nşr, Ali Bû Mulhim, 1995), 117-124.

cahiliye kültürünün¹⁶ etkisi altında olduğu şehirlerdir. İslam öncesi Arap toplumlarının genel karakteristiğini ifade eden cahiliye kavramı, Arapça “cehl” kökünden türeyen, bilgisizlik,¹⁷ barbarlık¹⁸ ve hak olanın zıddına inanmak gibi anlamları barındıran bir kavramdır. Cahiliye toplumunun şehir hayatı, genel olarak bu kavram çerçevesinde şekillenmiştir. Bu kültürün etkisiyle şekillenen şehirlerde başta Mekke olmak üzere toplumsal hayat, sınıf sistemine dayanmaktadır. Bu sınıflar genel olarak köleler, hürler ve bu iki sınıf arasında yer alan azat edilmiş köle ve cariyelerin oluşturduğu mevali¹⁹ olarak adlandırılan katmanlardan oluşmuştur.²⁰ Bu çok katmanlı yapının varlığı, ahlak, adalet, merhamet, kardeşlik ve birlikte yaşama kültürü gibi birçok alanda şehir hayatını ve insani münasebetleri olumsuz olarak etkilemiştir. Örneğin İbn Battâl, (ö.449/1057), cahiliye toplumunun bu sınıfsal yapı nedeniyle kendilerinden daha düşük gördükleri toplumsal tabakalarla evlilik yapmadığını bildirmiştir.²¹ Ayrıca bu toplumunda kadın miras dâhil hiçbir hakkı gözetilmeyen, kimi zaman fuhuşta kullanılan,²² çocukluk evresinde ise utanç vesilesi sayılan bir konumda görülmüştür.²³

Sınıfsal sistemin şehrin belli elitlerini, kabilelerini ve ailelerini üstün ve ayrıcalıklı bir konuma getiren düşünce kalıpları nedeniyle yemekli davetlere, düğünlere ve toplantılara yalnızca sınıf bakımından üstün görülen soylular davet edilmiş,²⁴ zayıflara, kölelere ve alt sınıf olarak görülen toplumsal kesimlere uygulanan hukuk kuralları güçlü, zengin ve soylu olarak nitelendirilen

¹⁶ Kutlay, “İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı”, 98-99.

¹⁷ Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 209.

¹⁸ Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), I/131.

¹⁹ Kapar Mehmet Ali, *Hız. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri* (İstanbul: İlim Yayınları, 1987), 70-71.

²⁰ İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 28-29.

²¹ Ebû el-Hasan Ali b. Hâlef b. Abdulmelik İbn Battâl İbn Battal, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003), I/33.

²² M. Ali Mevlana, *Peygamberimiz Aleyhisselâm*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1925), 13.

²³ Mahmud Esad Seydişehir, *İslam Tarihi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1995), 224-225.

²⁴ Muhammed b. Ali Şevkânî, *Neylu'l-evâtâr min esrârı Multeka'l-ahyâr*, thk. M. Subhî b. Hasen Hallâk (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1427), VI/212.

sınıflara uygulanmamıştır.²⁵ Bu durum, aynı şehirde yaşayan toplumsal kesimler arasındaki uçurumu iyice arttırmış, insanların birbirlerine karşı sürekli kin ve öfke biriktirmesine neden olan bir sürecin oluşmasına da zemin hazırlamıştır.

Bu şehirlerdeki insani ilişkiler ise Cündeb b. Anber b. Temîm'in cahiliye dönemine ait bir şiirine atfedilen ve bir Arap atasözü olan "Kardeşin zalim de olsa, mazlum da olsa yardım et."²⁶ düşüncesini merkeze alan asabiyet anlayışı bağlamında şekillenmiştir. Hz. Peygamber bu anlayışı "(Eğer kardeşin zalimse) onu zulümden uzaklaştırırsın veya onun zulmüne engel olursun. İşte bu ona yapacağın yardımdır."²⁷ şeklinde değiştirmiştir. Asabiyet anlayışı, aynı kan bağına sahip olanların haklılık ya da haksızlığa bakmadan her durumda beraber hareket etmelerini gerektiren ırkçı bir düşünce yapısıdır.²⁸ Bu nedenle toplumda genel kanı, haklılık ya da haksızlığa bakmadan herkesin kendi asabesini desteklemek olmasının bir zorunluluk olduğu fikridir.²⁹ Toplumun geneline hâkim olan bu fikri yapı dolayısıyla kabilenin herhangi bir üyesinin başka bir kabile ile düşman olması durumunda kabilenin diğer üyeleri de o kabile ile düşman olmak zorunda kalmışlardır. Bu durum ister istemez her an herkesin herkesle düşman olabileceği büyük bir güvenlik sorununun yaşandığı bir sosyal ortam oluşturmuştur. Bu güvensiz ortam ticari ve ekonomik ilişkiler için de geçerlidir. Zira cahiliye toplumunun ticaret hayatında aldatma,³⁰ belirsiz bir ticari malın satışı,³¹ ölçü ve tartı işlemlerinde sahtekârlık,³²

²⁵ Süleyman Nedvi, *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı* (İstanbul: Sinan Matbaası, 1967), I/273-277.

²⁶ el-Meydâni Ebû'l-Fađl Aĥmed b. Muĥammed b. İbrâhîm en-Nisâbüri, *Mecmau'l-Emşâl*, nşr. Muĥammed Muhyi'd-Dîn Abdulĥamid (Beyrut: Dâru el-Marife, ts.), II/334; Ebû Hilâl el-Askerî Ebû Hilâl el-Ĥasen b. Abdullâh, *Cemheretu'l-Emsâl* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), I/58.

²⁷ Ebû Abdillâh Muĥammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, haz. Salih b. Abdulaziz, *Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf* içinde (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), "İkrah", 7.

²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I/605-606.

²⁹ Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004), 153-156.

³⁰ Ebû Dâvûd es-Sicistânî Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî, *Sünenü Ebî Dâvûd* s. 1223-1608; el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulaziz, Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), "Buyu", 24.

hile,³³ çöllerden ticaret için gelenlerin kandırılması³⁴ gibi davranışlar oldukça yaygındı. Bu nedenle cahiliye toplumun sosyal hayatında olduğu gibi ekonomik ilişkilerinde de genel olarak bir güvensizlik atmosferi hâkimdi.

Bu güven krizini çözebilecek bir hukuk sisteminin de olmadığı toplumda hukuk kuralları çoğu zaman Kâhinler tarafından belirlenir,³⁵ adaleti sağlayacağına inanılan cezalar ise yine onların cinlerden veya gök cisimlerinden aldıkları haberlere göre uygulanır³⁶ veya kabilelerin belirlediği hakemlerin hükmüne razı olunurdu.³⁷ Cahiliye toplumu önemli işlerine karar verirken ya putlarının önünde fal okları atarak³⁸ ya da kâhinlere başvurarak karar verirdi.³⁹ Günlük hayatta şehrin belli merkezlerinde putların önünde fal okları atan, ya da "Sâdin" veya "Kâhin" denilen insanların yönettiği mabetlerde onlara hayatları ile ilgili sorulan soran insanlara rastlamak hayatın olağan görüntülerden olmuştur. Bu kâhinler, aynı zamanda cahiliye toplumundaki bilgiye de kaynaklık etmişlerdir. Çünkü "İrafet" denilen ve güneşe ya da küre biçiminde bir cisme bakarak yorum yapma,⁴⁰ "İyafet" denilen bir kuşu uçurup onun hareketlerine göre yorum yapma,⁴¹ "Kitfe" olarak nitelendirilen ve

³¹ İbn Mâce Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, *es-Sünen* s. 2477-2741; el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulazîz, Arabistan: Dâru's-Selâm, ts.), "Ticaret", 23.

³² İbn Mâce, "Ticaret", 35.

³³ Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh* s. 673-1202; el-Kütübü's-Sitte, (Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde, Haz. Sâlih b. Abdulazîz, Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), "Buyu", 11-12.

³⁴ Müslim, "Buyu", 21-22-23.

³⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1955) VI/221.

³⁶ Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, VI/210.

³⁷ Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, III/111.

³⁸ el-Ezrakî Ebû'l-Velîd Muḥammed b. Abdullâh el-Gassânî, *Aḥbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulaḥḥas (Beirut: Dâru'l-Endelus, 1403-1983), I/117.

³⁹ Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, VI/221.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX/238.

⁴¹ Mahmûd Arefe Mahmûd, *el-Arabkable'l-İslâm* (İskenderiye: Aynünlî'dDirâsâtve'l-Bühûsî'l-İnsâniyyeve'l-İctimâiyye, 1995), 303.

bir koyun kesip onun kemikleri üzerinden yorum yapma⁴² gibi işlemlerin tamamına bu kâhinler öncülük etmiştir.

Ahlaki açıdan da bir değer üretilemediği cahiliye toplumunda başta içki olmak üzere zina, faiz, kumar kan davası gibi günahlar, halk tarafından normal karşılanan günlük şehir hayatının bir parçası olarak görülen işler arasında sayılmıştır.⁴³ Bu toplumun şehir hayatında düğün merasimleri dışında da çalgılı aletlerin kullanıldığı ve bolca şarabın tüketildiği eğlencelere ve bu eğlencelerin düzenlendiği meyhane denilebilecek mekânların var olduğu da rivayet edilmektedir.⁴⁴ İbn Kuteybe'nin (ö.276/890) *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde bildirdiğine göre etkin bir ahiret inancına sahip olmayan⁴⁵ bu toplumun şehirlerinde intikam vakalarına,⁴⁶ zamana söven insanlara,⁴⁷ sihir ve büyü ile uğraşanlara,⁴⁸ fuhuş için pazarlanan cariyelere,⁴⁹ kadın, at ve ev gibi bir takım şeylerde uğursuzluk olduğuna inananlara⁵⁰ sıkça rastlamak mümkündür. el-Ḥaṭṭâbî (ö.388/998), ise bu toplumun fertlerinin bilgi edinmek için çoğu zaman kahinlerin kurduğu mekanlara gittiğini,⁵¹ bedenlere dövme yaptırdıklarını ve tefecilikle uğraştıklarını bildirmiştir.

Cahiliye toplumunun şehir hayatında özel hayatın gizliliği ve mesken mahremiyetine⁵² dair yerleşik ilkelere de rastlanmazdı. Kur'an'daki "Ey iman edenler! Kendi evinizden başka evlere, sahiplerinin sizi istekle karşılayacakla-

⁴² Kadir Albayrak, *Dinlerin Rengi Renklerin Dili*, (İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010), 18.

⁴³ Ali, *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Arab Qable'l-İslâm*, X/321; Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Ḥimyerî İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-sakka (Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375), I/206.

⁴⁴ Mohammed Maraoten, "İslâm Öncesi Arabistan'da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı", çev. Hakan Temir, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak 2021), 1-22.

⁴⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* (b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî - Muessesetu'l-İşrâk, 1420-1999), 325.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 363.

⁴⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 324.

⁴⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 187.

⁴⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 451.

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, 508.

⁵¹ Ebû Suleymân Ḥamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî el-Hattâbî, *Me'âlimu's-Sünen* (Halep: el-Maṭba'atu'l-İlmiyye, 1351-1932), 228.

⁵² Nevzat Aydın, "Hadislerde Mesken Mahremiyetini Tehdit Eden Unsurlara Karşı Alınan Önlemler", *Ekev Akademi Dergisi* 63 (Yaz 2015), 290.

rıdan emin olmadan ve selam vermeden girmeyin. Bu sizin için daha hayırlıdır. Umulur ki öğüt alırsınız.”⁵³ ayeti bir anlamda cahiliye toplumundan kalan ve mesken mahremiyetini ihlal eden davranışların yasaklandığını bildirmektedir. Cahiliye toplumunda şehrin evlerinin açık olan pencerelerinden ya da bahçe duvarlarından içeri bakmak izin alınması gereken ya da ayıp karşılan bir davranış olarak görülmemiştir. Nitekim İslam dini geldikten sonra da cahiliyeden kalma bu davranışlara devam eden Hakem b. Ebu'l As⁵⁴ Hz. Peygamber tarafından şehirden sürgün etmiştir.⁵⁵ Temizlik açısından da en temel toplumsal ilkelerin oldukça gerisinde olan toplumun şahsi mülkleri, evlerinin önleri ve kişisel temizlikleri de olması gereken seviyeden oldukça uzak olan toplumda⁵⁶ ortak kullanım alanlarının, su kaynaklarının, gölgeliklerin, yolların ve dinleme alanlarının temizliğine de çok dikkat edilmezdi.⁵⁷ Bu durum ister istemez bir bütün olarak şehrin genel temizliğini de oldukça olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Görüldüğü gibi cahiliye toplumunda şehir hayatını oluşturan temel dinamikler, başta sınıf sistemi, asabiyet fikri, bilgi kaynakları, komşuluk ve akrabalık münasebetleri, ahlak, mahremiyet ve temizlik gibi birçok unsur, şirk inancının ürettiği cahiliye kültürü çerçevesinde şekillenmiştir.

2. Hz. Peygamber ve Şehir Hayatı

Hz. Peygamber'in şehre ve şehir hayatına verdiği önemi ve gerçekleştirdiği değişimleri zikretmeden önce şunu özellikle belirtmeliyiz ki, Kur'an'da "Biz peygamber gönderip uyarmadığımız şehirleri (Kurâ) helak etmeyiz."⁵⁸ ayetinde de belirtildiği gibi Allah'ın mesajlarını insanlara iletmekle görevli olan peygamberler, genellikle şehirlere gönderilmiştir. Nitekim el-Meydânî

⁵³ en-Nur, 24/27.

⁵⁴ Buhârî, "Libas", 75.

⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Beyrut: b.y., 1991), II/104.

⁵⁶ Buhârî, "Vudû", 52.

⁵⁷ Ebû Dâvûd, "Taharet", 14; Müslim'de ise "Lanet edilen (Zarar verip, sövgüye, hakarete ve lafa maruz kalacağınız) iki şeyden sakının!" buyurdular. Ashab, "Lanet edilen iki şey nedir?" diye sordular. Hz. Peygamber de, "İnsanların gelip geçtikleri yolu ve gölgelendikleri yeri tuvalet ihtiyacını gidermek için kullanmaktır" şeklinde rivayet edilmiştir. Müslim, Taharet 68.

⁵⁸ el-Kasas 28/59.

(ö.1978) ve İbn Atıyye (ö.542/1148)⁵⁹ ilahi mesajların insanlara daha kolay ve hızlı bir şekilde ulaşması için peygamberlerin özellikle şehir merkezlerine gönderildiğini ifade etmiş,⁶⁰ el-Mâturîdî, (ö.333/945) peygamberlerin şehir merkezleri yerine kırsal alanlara gönderilmesi durumunda ilahi mesajın insanlara daha yavaş ulaşacağını vurgulamıştır.⁶¹ Bu nedenledir ki, Hz. Peygamber de kırsal hayat yerine şehir hayatını teşvik etmiş,⁶² çöl hayatının insanı kabalaştıracağını,⁶³ iman ehlinin çöllerde yaşamak yerine Medine'ye gelmesi gerektiğini,⁶⁴ şehre yerleşenlerin ise tekrar çöle göç etmesinin yasak olduğunu⁶⁵ vurgulamıştır. Yine zorluklarına rağmen Medine'yi terk etmeyenlere⁶⁶ ve son nefesine kadar Medine'de yaşayanlara şefaateceğini müjdelemiştir. Medine'ye hicret edenlerin şehri ve şehir hayatını sevmesi için "Allah'ım! Mekke'yi bize nasıl sevdirdiyse Medine'yi de öyle sevdirdi"⁶⁷ ve "Ya Rabbi! Medinelilere ölçeklerinde bereket ihsan et. Onlara sa'larında⁶⁸ ve müdlerinde⁶⁹ bereket ver."⁷⁰ diyerek duada bulunmuştur. Tüm bu hadislerde de görüldüğü gibi Hz. Peygamber muhataplarını daha çok şehirde yaşamaya teşvik etmiştir.

⁵⁹ İbn Atıyye Ebû Muhammed Abdulhak b. Gâlib b. Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî, *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422), 286.

⁶⁰ Abdurrahman Hasan Habenneke, *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür, Tefsîrun tedebbüriyyun li'l-Kur'âni'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nüzûli vifka menheci kitâbi "Kavâidü't-tedebbüri'lemseli li Kitâbillâhi Azze ve Celle, V/439-440.*

⁶¹ Mâturîdî Ebû'l-Mansur, *Kitâbu't-Tevhid*, haz. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), VI/298.

⁶² Vecdi Akyüz, *Asr-ı Saadet ve Dört Halife Döneminde Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Seyfettin Ünlü (İstanbul: İlke Yayınları, 1996), 1.

⁶³ İbn Hanbel, *el-Müsned*, II, 371.

⁶⁴ Müslim, "İman" 233.

⁶⁵ Buhârî, "Fiten", 14.

⁶⁶ Müslim, "Hac", 86.

⁶⁷ Buhârî, "Deavat", 43.

⁶⁸ Cengiz Kallek, "SÂ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/317-319.

⁶⁹ Cengiz Kallek, "MÜD", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/455-457.

⁷⁰ Buhârî, "Merda", 22.

Hz. Peygamber Medine'ye hicret ettiği andan itibaren İslam inanç sisteminin ilkeleri doğrultusunda bir şehir ve şehir hayatı inşa etmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Müslümanların kendi inanç ve kimlikleriyle var oldukları ilk şehir Medine olmuştur. Medine'ye hicreti ile birlikte bu topraklarda sadece itikadi bir değişim oluşmamış aynı zamanda bu itikadi değişime paralel olarak yeni bir şehir hayatı ve toplumsal düzen temayüz etmiş, İslam inancının değerleri şehrin genel yapısına hâkim olmuştur.⁷¹ Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretle birlikte ilk yaptığı işlerden birisi bozmak ve kınamak⁷² anlamında kullanılan Yesrib ismini değiştirerek şehre Medine ismini vermek olmuştur. "Medine İslam'ın kubbesi, iman ve hicret yurdu, helal ve haramın bildirildiği yerdir"⁷³ şeklinde buyurarak bu şehirde yaşamının kıymetine vurgu yapmıştır. Medine bir yandan ekonomi, siyaset, hukuk, ahlak ve sosyal yapı olarak İslam inanç sistemine göre bir değişim geçirirken bir yandan da Hz. Peygamber'in teşvikleriyle yerleşik hayatın ve şehirliliğin merkezi haline gelmiştir. Hz. Peygamber şehrin sadece Müslümanlar için değil tüm inanç mensupları için yaşanabilir mekân olması için belli bir strateji bağlamında birtakım ilkeler koyarak bu ilkeler doğrultusunda uygulamalarda bulunmuştur.

3. Mescit, Eğitim ve Şehir Hayatı

Hz. Peygamber, mesajını ilettiği yeni dinin tevhid merkezli inanç ilkeleleriyle bir yandan çok tanrılı inanca sahip Mekke toplumunu itikadi olarak tek tanrı inancına davet etmiş diğer yandan da bu inanç esaslarının her alanda şekillendirdiği yeni bir toplumsal yapı inşa etmiştir. Muhataplarına İslam'ı tarif ederken kelime-i şهادet, namaz, oruç, hac ve zekâtı sayarak İslam'ın bu beş ilke üzerine bina edildiğini⁷⁴ bildiren Hz. Peygamber, utanma duygusunun,⁷⁵ din kardeşini sevmenin,⁷⁶ Allah için öfkelenip, Allah için sevinmenin,⁷⁷

⁷¹ Jean-Louis Micbon, *Dini Kurumlar*, ed. R. B. Serjeaot (İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992), 14.

⁷² Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1996), I/41.

⁷³ Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî eş-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsaf*, nşr. Târiḳ b. İvaḍullâh b. Muḥammed, Abdulmuḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî (Kahire: Dâru'l-Ḥaremeyn, 1415), V/380.

⁷⁴ Buhârî, "İman", 2.

⁷⁵ Müslim, "İman", 58.

⁷⁶ Ebû Dâvûd, "Edep", 130.

kendi nefsi için istediğini diğer kardeşleri için de istemenin,⁷⁸ başkalarına yemek yedirmenin ve selam vermenin,⁷⁹ kardeşini aldatmamanın,⁸⁰ sabırlı ve hoş görülü olmanın da⁸¹ imandan kaynaklandığını beyan etmiştir. Böylece imanın yalnızca bu beş esastan oluşmadığını aksine bu beş esasın dinin temeli olduğunu, bu temelin üzerine ahlak, merhamet, adalet, kardeşlik, komşuluk, yardımseverlik, sabır ve hoşgörü gibi fitri olarak insanda bulunan ve aynı şehirde birlikte yaşama imkânını tesis edecek bütün güzel ve evrensel hasletleri inşa etmenin gerekli olduğunu bildirmiştir. İşte Hz. Peygamber'in insan hayatının tamamını kapsayan iman kaynaklı bu davetinin ana merkezi şehrin merkezine inşa ettirdiği mescid olan Mescid-i Nebevî olmuştur. Bu inşa yalnızca bir mescit inşası değil, siyasetten ekonomiye, eğitimden sosyal hayat ve kültüre kadar şehrin tüm hayatına etki edecek bir yapının inşası olmuştur. Mescid'i-Nebevî, duvarları kerpiçten inşa edilmiş, ortalama yüksekliği bir insan boyu olan, tavanının bir kısmı hurma dallarından kapatılmış, bir kısmı ise açık olarak bırakılmış 60 × 70 zirâlık bir alana (1022 m²) yapılmıştır.⁸² Daha sonraki yıllarda ise ihtiyaca binaen genişletilmiş ve kible tarafı hariç üç taraftan genişletilerek 100 × 100 zirâ (yaklaşık 2433 m²) ebadında kare planlı bir hale getirilmiştir.⁸³ Bu yapı icra ettiği fonksiyonları ile yeni yeni kurumsallaşmaya başlayan İslam medeniyetinin merkezi ve şehir hayatını şekillendiren temel yapı olmuştur. Hz. Peygamber, inşa ettiği bu mescitte kılınan namazların diğer yerlerde kılınan namazlardan bin kat daha fazla faziletli olacağını ve kendi eviyle minberi arasının da cennet bahçelerinden bir bahçe olduğunu haber vermiştir.⁸⁴

Mescid-i Nebevî kurulduğu ilk andan itibaren toplumun bilgi edindiği temel merkez haline gelmiştir. Çünkü günde beş kez mescide gelen insanlar

⁷⁷ İbn Hanbel, *el-Müsned*, V/248.

⁷⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, V/248.

⁷⁹ Buhâri, "İman", 6.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, "Cihad", 157.

⁸¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, IV/386.

⁸² Ebû'l-Hasen Alî b. Abdullâh es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Aḥbâri Dâri'l-Mustafâ*, nşr. Hâlid Abdulganî Mhafuz (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419), I/334.

⁸³ es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Aḥbâri Dâri'l-Mustafâ*, I/336-341.

⁸⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, haz. Salih b. Abdulaziz, *Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerîf içinde* (Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), "Salat", 126.

bir yandan yeni nazil olan vahyi öğrenmişler bir yandan da Hz. Peygamber'in nasihatlerine muhatap olmuşlardır. Vahye ve sünnete dair bilgiye muhatap olan fertler öğrendikleri bilgileri hayatlarına tatbik ederek hem şehrin hem de şehir hayatının yeniden şekillenmesini sağlamışlardır. Ayrıca "Namaz insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar"⁸⁵ ayetinde belirtildiği namazın sağladığı ruh ve atmosferle ahlak ve davranış açısından büyük bir ıslah süreci geçirmişlerdir. Bu süreç, ister istemez şehrin ahlaki ve manevi atmosferini de değiştirmiştir. Yine her gün beş kez mescide gelip cemaatle namaz kılan insanlar, sosyalleşmeye ve birlikte yaşama kültürünün en ince ayrıntılarına vakıf olmaya başlamışlardır. Mescitle kurulan irtibat onları birbirleriyle ülfet etmeye, toplu mekânlarda nasıl davranılacağına⁸⁶ dair fikir edinmeye,⁸⁷ başkalarını rahatsız edecek işlerden kaçınmaya⁸⁸ sevk etmiştir. Bu süreç onları canlı bir eğitime tabi tutmuş nasıl oturulup kalkılacağından ses ve sözlerini kontrol etmeye,⁸⁹ temizlikten⁹⁰ karşı cinsle münasebetlere⁹¹ kadar birçok alanda bilgi sahibi yapmıştır. Bu süreç toplumsal değişimin temel dinamiklerinden birisi haline gelerek bütün bir şehri etkisi altına almıştır.

Mescidin bilgi sağlayıcı, medenileştirici, sosyalleştirici fonksiyonu özellikle çölde yaşayan bedevilerin⁹² şehre, şehir hayatına ve birlikte yaşamaya alışmalarında başlıca faktör haline gelmiştir. Çöl şartları dolayısıyla son derece kaba ve sert davranışlarda bulunan bedeviler, mescide her geliş gidişlerinde hem medeniliğe hem de şehir hayatına dair birçok şey öğrenmişlerdir. Örneğin Mudar ve Temîmoğullarından bir grup mescitte Hz. Peygamber'e yüksek sesle konuşmuş nazil olan ayetle bu davranışları kınanmış ve bir daha böyle yapmamaları gerektiği bildirilmiştir.⁹³ Başka bir seferde ise yine bir bedevi küçük abdeste sıkışmış ve mescidin içerisine bevletmiştir. Hz. Peygamber büyük bir sabırla ona böyle yapmamasını nasihat ederek doğru olan

⁸⁵ el-Ankebut, 29/45.

⁸⁶ Müslim, "Müsafirin", 68.

⁸⁷ Ebû Dâvûd, "Tahâret", 137.

⁸⁸ Buhârî, "İ'tisam", 24.

⁸⁹ Ebû Dâvûd, "tatavvu", 25.

⁹⁰ Buhârî, "Salat", 72.

⁹¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, V/344.

⁹² Ebû Dâvûd, "Sayd", 24-25.

⁹³ el-Hucurât, 49/4-5.

davranışı ona öğretmiştir.⁹⁴ Yine Cuma günleri geç geldiği halde insanlara eziyet ederek ilerleyenler Hz. Peygamber tarafından uyarılmış ve meclis adabı öğretilmiştir.⁹⁵ Mescide gelinirken kıyafet ve beden temizliğine dikkat edilmesi,⁹⁶ ağız ve diş temizliğinin yapılması,⁹⁷ insanları rahatsız edecek kokulardan kaçınılması,⁹⁸ namaz esnasında safların düzenli olması,⁹⁹ gibi tavsiye ve uyarılar, şehir halkı için her gün istikrarla devam eden bir eğitime dönüşmüş ve şehir hayatının şekillenmesi konusunda önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Çünkü bu eğitimlerin etkisi mescitle sınırlı kalmamış, evlerine, çarşılarına, ticarethanelerine dönen insanlar, öğrendikleri bilgi ve edep kurallarını oralarında da uygulayarak bu etkinin bütün bir hayatı kapsamasına vesile olmuşlardır. Şehir halkının mescide gelmeleri hususunda oldukça hassas olan Hz. Peygamber, imanın göstergelerinden birisinin de kişinin mescitle bağlantısı olduğuna işaret ederek “Bir kimsenin Allah’ın mescitlerine devam ettiğini görürseniz onun imanına şahitlik edin.”¹⁰⁰, “Cemaate devam edin, sürüden ayrılanı kurt yer!”¹⁰¹ Yine “Ahirette Rabbine Müslüman olarak kavuşmak isteyen mescide devam etsin.”¹⁰² şeklinde buyurarak şehir halkını mescitlere devam konusunda teşvik etmiştir.

Yeni dinin öğrenilmesi ve yaşanması açısından bir eğitim merkezi olarak da önemli bir fonksiyon icra eden mescitte eğitim için Hz. Peygamber tarafından Suffe olarak isimlendirilen özel bir alan ayrılmıştır. en-Nevevî, (ö.676/1278) bu mekânı mescitten ayrı bir gölgelik olarak tarif etmiştir.¹⁰³ Okuma-yazma ve Kur’an eğitimi verilen bu merkezden İbn Mes’ûd, Ebû Hu-reyre, Ebû Zer, Ammâr b. Yâsir, Bilâl b. Rebâh gibi pek çok âlim sahâbî yetiş-

⁹⁴ İbn Mâce, “Taharet”, 78.

⁹⁵ İbn Mâce, “İkâmet”, 88.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, “Taharet”, 127.

⁹⁷ Müslim, “Taharet”, 42.

⁹⁸ Müslim, “Mesacid”, 72.

⁹⁹ Müslim, “Salat”, 122.

¹⁰⁰ Tirmizî, “İman”, 8.

¹⁰¹ Ebû Dâvûd, “Salat”, 46.

¹⁰² Müslim, “Mesacid”, 257.

¹⁰³ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1392-1972), 47.

miştir.¹⁰⁴ İbn Battâl (ö.449/1057), Hz. Peygamber'in burada ilim öğrenenlerin ihtiyaçlarıyla bizzat ilgilendiğini ve onları İslam'ın misafirleri olarak isimlendirdiğini bildirmiştir.¹⁰⁵ Burada kalanların sayılarının kimi zaman iki yüz kişiye kadar ulaştığını bildiren Aliyyul-Ķârî (ö.1014/1605), Suffe'den yetişen sahâbilerin başka kabilelere davetçi olarak gönderildiğini zikretmiştir.¹⁰⁶ Hz. Peygamber kendisinden özel eğitim isteyen kadınlara da mescitte ayrı bir gün ayırmış ve onların eğitimleri için de mescidi bir merkez haline getirmiştir.¹⁰⁷

Mescidin icra ettiği fonksiyonlarından birisi de İslam toplumunun siyasi ve diplomatik münasebetlerine merkezlik yapması olmuştur. Medine'de kurulan İslam devletinin kurumsallaşmaya başlamasıyla beraber bu kurumsallığın bir gereği olan elçilerin kabulü, davet mektuplarının gönderilmesi, savaş ve barış kararlarının alınması, atama ve görevlendirme işlemlerinin yapılması gibi bir takım siyasi ve diplomatik işler ortaya çıkmıştır. İşte mescit tüm bu faaliyetlerin de merkezi haline gelmiştir. Örneğin Necran Hıristiyanlarının elçileri mescitte karşılanmış ve gerekli görüşmeler ve cizye anlaşması mescitte yapılmış ve bu anlaşmayı içeren teminat mektubu mescitte verilmiştir.¹⁰⁸ Yine esir olarak ele geçirilen Yemame reisi Sümâme b. Üsâl Hz. Peygamber tarafından mescitte kabul edilmiş ve bir takım görüşmeler sonrasında Müslüman olmuştur.¹⁰⁹ Ayrıca Esedoğulları kabilesinin on kişilik elçi heyeti,¹¹⁰ Tay Kabilesinden Adiy b. Hatim mescitte kabul edilip gerekli görüşmeler mescitte yapılmıştır.¹¹¹ Hz. Peygamber, Senetü'l-Vüfûd (heyetler/elçiler yılı) olarak bilinen dönemde yaptığı görüşmelerin büyük bir kısmına mescit merkezlik yapmış,¹¹² bazı heyetler mescide kurulan çadırda misafir edilmiştir.¹¹³ Bu görüş-

¹⁰⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbüri Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. ed-Demirdâş Muhammed Hamdî (Mekke: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000), V/1614.

¹⁰⁵ İbn Battal, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X/175.

¹⁰⁶ Aliyyul-Ķârî, *Mirkâtü'l-mefâtil şerhu mişkâti'l-mesâbih*, IV/1453.

¹⁰⁷ Müslim, "Birr", 152.

¹⁰⁸ Hüseyin Yurdaydın, *İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu* (Ankara: AÜİFD, 1985), XXVII/97.

¹⁰⁹ Buhârî, "Meğazi", 71.

¹¹⁰ İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, I/292.

¹¹¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, VI/257.

¹¹² Mehmet Ali Kapor, *Diplomatik Münasebetler Açısından Hz. Muhammed'e Gelen Elçilerin Geliş Nedenleri ve Görüşmeler Esnasındaki Tutumları* (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2022), 5/156-158.

melerin yapıldığı yerdeki sütuna “üstüvânetü'l-vüfûd” denilmiştir.¹¹⁴ Tüm bunlar şehrin siyasi hayatının canlanmasına neden olduğu gibi bu sürece şahitlik eden halkın da sosyal ve kültürel açıdan gelişmesini sağlamıştır.

Mescit diplomatik faaliyetler yanında hukuki işler için de bir merkez vazifesi görmüştür. Şehirde oluşan davalık durumlar burada değerlendirilmiş, şikayeteler burada ele alınmış ve davalar burada görülmüştür. Bu davaların görüldüğü yer “kazâ revakı” olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁵ Örneğin Kâ'b b. Mâlik ve Abdullah b. Ebû Hadred arasındaki dava bizzat Hz. Peygamber tarafından mescitte görülmüştür.¹¹⁶ Yine önemli durumlar ve acil duyurular için halk mescide çağrılmış ve gerekli bilgilendirmeler burada yapılmıştır.¹¹⁷ “Meşrebe, hizâne” olarak adlandırılan bir nevi beytülmâl görevi gören bir oda da mescitte bulunmaktaydı.¹¹⁸ Tüm bu fonksiyonlarının yanında mescit hasta ve yaralıların tedavi edildiği bir hastane görevi de görmüştür. Örneğin sahabeden Sad b. Muaz, Eslem kabilesinden Rufeyde el-Ensâriyye isimli kadın tarafından burada kurulan çadırda tedavi edilmiştir.¹¹⁹ Ayrıca savaş esirlerinin İslam'a davet edilmesi¹²⁰ ve bekârların nikâhının kıyılması gibi işler de mescitte gerçekleştirilmiştir.¹²¹ Tüm bu fonksiyonlarının yanında mescit, kimi zaman hapishane işlevi de görmüştür. Özellikle savaşlarda esir alınanlar, borçlarını ödeyemeyenler ve suç işleyenler belli bir süreliğine mescide hapsedilmiştir.¹²² Ayrıca Mescid'i Nebvî'nin inşasına denk gelen günlerde şehrin

¹¹³ es-San'ânî, *el-Musannef*, I/414.

¹¹⁴ es-San'ânî, *el-Musannef*, I/414.

¹¹⁵ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İZ, 1990), II/30-31.

¹¹⁶ Buhârî, “Salat”, 71.

¹¹⁷ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Abdurrahman el-Azâmî (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), 532.

¹¹⁸ Mehmet Erkal, “Beytülmâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/90-94.

¹¹⁹ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*, II/231.

¹²⁰ Buhârî, “Meğazi”, 71.

¹²¹ Tirmizî, “Nikah”, 6.

¹²² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî*, nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beirut: Dâru'l-Marife, 1379-1959), I/556.

önemli bir unsurlarından biri olan Bakî' Mezarlığı da mescidin yakınlarında bu günlerde oluşturulmuştur.¹²³

Kuruluşundan itibaren şehrin siyasi, sosyal, ahlaki ve kültürel olarak tüm hayatına etki etmiş ve onu şekillendirmiştir. Düğünlere, mahkemelere, esir ve suçluların hapsedilmesine, hastaların tedavisine, eğitim faaliyetlerine, siyasi ve diplomatik ilişkilere merkezlik eden mescit, tüm bu fonksiyonlarıyla şehri ve şehir hayatını derinden etkilemiştir. Ayrıca şehirde yaşayan insanların dünya ve ahiret saadetini temin edecek tüm faaliyetlerin öğretildiği ve uygulandığı merkez olmuştur.

4. Ahlak ve Şehir Hayatı

İlk dönem İslam medeniyetinin merkezi "Medine" yani şehirdir. Şehir ise o şehri inşa eden insan ve onun ahlaki ile birebir ilişkilidir. Bu bağlamda hem şehrin hem de medeniyetin kurucu unsuru olan insanın ahlakı, o medeniyetin ve şehrin hangi değerler etrafında şekilleneceğini belirleyen en temel faktörlerdendir. Bu açıdan Yesrib'in Medine'ye dönüşüm süreci de bir mimari dönüşümden ziyade kardeşlik, merhamet, iffet, edep, mahremiyet, fedakârlık, müsamaha gibi birçok ahlaki erdemi barındıran ve ahlak merkezli bir dünya görüşü inşa eden bir dönüşüm olmuştur. Hz. Peygamber'in getirdiği ahlaki değerler manzumesinin bir yandan hukuk kuralları ile muhafaza edilmesi ve bir yandan da tevhid merkezli ibadetlerle desteklenmesi, şehir hayatını o şehirde yaşayan tüm insanlar için yaşanılır kılmıştır.

Hz. Peygamber'in gönderildiği cahiliye toplumunun şirk inancı, o toplum için ahlaki ilkeler üretecek kadar etkin bir inanış değildi. Hem putlara yaptıkları tazimlerin ahlaki bir karşılığının olmaması¹²⁴ hem de ahiret inancının zayıflığı¹²⁵ cahiliye toplumunda bir ahlaki değerler sisteminin oluşmasını engellemişti. Ebettteki İslam öncesi cahiliye toplumunda da güzel ahlaka örnek sayılabilecek birtakım hasletler vardı. Örneğin Hz. Peygamber, Sâib b. Ebî

¹²³ Bkz: Gülay Özkan - Levent Öztürk, "Osman b. Maz'ûn'un Vefat Tarihi ve Bakî' Mezarlığı'na Defnedilen İlk Kişi Olup Olmadığı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020), 389-409.

¹²⁴ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Ğassânî el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Câe fihâ mine'l-Âsâr*, nşr. Ruşdî es-Sâlih Mulâhhas (Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1403-1983), I/232.

¹²⁵ el-Yasin, 36/78.

Sâib'e "Ey Sâib! Cahiliye döneminde sahip olduğun hasletleri Müslümanlıkta da devam ettir. Misafire ikram et, yetimi gözet ve komşuna da iyi davran."¹²⁶ şeklinde buyurmuştur. Görüldüğü gibi cahiliye toplumunda misafirperverlik, cömertlik, cesaret, kendisine sığınanı himaye etmek, gibi birtakım güzel hasletlerden bahsetmek mümkündür. Ancak bu hasletler, genellikle kabilecilik, övünme, itibar elde etme, asabiyet, ırkçılık ve gösteriş gibi birtakım dünyevi kaygılardan kaynaklanmıştır. Hz. Peygamber'in topluma sunduğu ahlak anlayışı iman merkezli bir ahlak anlayışıydı. Nitekim "Müminlerin iman bakımından en hayırlısı, ahlâk bakımından en güzel olanıdır."¹²⁷ buyuran Hz. Peygamber, ahlak güzelliğinin imandan kaynaklandığını haber vermiştir. Ahlaklı olmaya dair yapılan her işin yalnızca Allah'ın rızasını kazanmak için yapılması ve bu minvalde yapılan davranışların ahirette de muhakkak bir karşılığının olacağına inanılması cahiliye ahlakı ile İslam ahlakını ayırt eden en temel farklardandır. Zira Hz. Peygamber, "Ey Sâib! Cahiliyede bazı ameller yapıyordun ki bunlar kabul edilmiyordu. Bugün ise Müslüman olduğun için artık kabul görecektir."¹²⁸ buyurarak yapılan davranışların imanla değer bulacağını haber vermiştir.

Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra şehirde yaşayan insanların birbirleriyle olan münasebetlerinin İslam ahlakı çerçevesinde düzenlenmesini hedeflemiştir. Hz. Aişe'nin rivayetine göre Hz. Peygamber'in özellikle insani münasebetlerde öncelik verdiği ahlaki meziyetler, doğru konuşmak, zorluklara sabır göstermek, bir şey isteyeniy boş göndermemek, iyilik yapana iyilikle karşılık vermek, akraba münasebetlerine devam etmek, emanete sahip çıkmak, komşulara iyi muamelede bulunmak, arkadaşına güzel davranmak, misafire ikramda bulunmak ve hayâdır.¹²⁹ Hz. Aişe'nin rivayetinde bahsettiği tüm bu hasletler, birer güzel ahlak örneği olmakla birlikte aynı zamanda insani münasebetlerde de temel ölçülerden olmuştur.

Bu erdemlerin toplumda yerleşmesi şehirdeki akrabalık, komşuluk, aile, dostluk ve ticaret gibi birçok alanda insani münasebetlerin belli bir seviyeye

¹²⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, III/425.

¹²⁷ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15.

¹²⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, III/425.

¹²⁹ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Ğureşî İbn Ebî'd-Dunyâ, *Mekârimu'l-Ahlâk*, nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim (Kahire: Mektebetu'l-Ğur'ân, ts.), 26.

çıkmasını sağlamış ve cahiliye toplumundaki ırk üstünlüğüne, sınıfsal sisteme, asabiyete ve dünyevi menfaate dayalı akrabalık ve komşuluk ilişkilerinin yerini Allah'ın rızasını kazanmaya odaklı insani münasebetler almıştır. Nitekim "Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi komşusunu rahatsız etmesin. Allah'a ve âhiret gününe iman eden kişi ya hayır söylesin ya da sussun."¹³⁰ buyuran Hz. Peygamber bir yandan ahlaki davranışların iman kaynaklı olarak şekillenmesini sağlamış bir yandan da en temel insani münasebetlerin güzel ahlak çerçevesinde düzenlenmesi gerektiğini vurgulamıştır. "Kıyamet günü müminin mizanında güzel ahlaktan daha ağır bir şey yoktur. Muhakkak ki Allah, söz ve fiilleri çirkin kimselere son derece öfkelenir."¹³¹ şeklinde buyuran Hz. Peygamber, sergilenen ahlaki davranışların ahiret hayatında da muhakkak bir karşılığının olacağını müjdelemiştir. "Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."¹³² buyuran Hz. Peygamber, bu hadisiyle bir anlamda İslam medeniyetine merkezlik edecek şehirde insanlar arası ilişkilerin İslam dininin emrettiği ahlaki ilkeler çerçevesinde şekilleneceğine vurgu yapmıştır. İnsanlar arası ilişkilerde iyi ve güzel görülen ne varsa onu İslam ahlakının bir parçası ve gereği olarak gören Hz. Peygamber, kendisine iyilik ve kötülük sorulduğunda; "İyilik güzel ahlaktır. Kötülük ise kalbine sıkıntı veren ve kimsenin haberinin olmasını istemediğin şeydir."¹³³ buyurarak iyilik ve kötülüğü yine ahlak çerçevesinde yorumlamıştır.

Şehir hayatında gerekli olan güven ve huzur ortamının oluşması için ilk önce o toplumun fertlerinin birbirine olan güvenini tesis etmeyi hedefleyen Hz. Peygamber, "En faziletli Mümin dilinden ve elinden diğer Müslümanların güven içinde oldukları kimsedir!"¹³⁴ şeklinde buyurmuş, yine "Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü tutun, size emanet edildiğinde emanete riayet edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi haramdan sakının ve ellerinizi de haramdan çekin."¹³⁵ şeklinde buyurarak şehrin insanların güzel

¹³⁰ Ebû Dâvûd, "Edep", 122.

¹³¹ Tirmizî, "Birr", 62.

¹³² İbn Hanbel, *el-Müsned*, II/381.

¹³³ Müslim, "Birr", 14.

¹³⁴ Buhârî, "İman", 5.

¹³⁵ İbn Hanbel, *el-Müsned*, V/323.

ahlak ilkeleri çerçevesin her bakımdan birbirlerinin haklarını gözetmesini istemiştir. Doğruluk ve güvenilirliğin yanında “Ben Yahudilik ya da Hıristiyanlıkla değil, müsamahakâr olan Hanîf diniyle gönderildim.”¹³⁶ buyuran Hz. Peygamber, getirdiği dinin hem insani ilişkiler açısından hem de ibadetler bağlamında müsamaha ve kolaylığı esas aldığını vurgulamıştır. Bu bağlamda Yemen’e gönderdiği Muaz b. Cebel’e “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiriniz, nefret ettirmeyiniz.”¹³⁷ tavsiyesinde bulunmuş, görevli olarak başka beldelere gönderdiği ashabına sizler kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz diye hatırlatmıştır.¹³⁸ Müsamahanın insani ilişkilerdeki karşılığı olarak da “Sen hoş gör ki, sen de hoş görülesin.”¹³⁹ buyuran Hz. Peygamber, İslam toplumunun fertlerinin birbirleriyle olan ilişkilerinde de affedici ve müsamahakar bir tavır takınmayı, birbirinin ayıp ve kusurlarını örtmeyi emretmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca evrensel bir ahlak ilkesi olarak îşârî yani kardeşini kendine tercih etme ahlakını tavsiye eden Hz. Peygamber, “Sizden biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olmaz.”¹⁴¹ buyurarak şehirde birlikte yaşayan insanların birbirleri için fedakarlık yaparak bir arada yaşama kültürüne katkıda bulunmalarını sağlamıştır. İnsani ilişkilerde kabalığı ve kırılcılığı yasaklayan Hz. Peygamber, “Kime rıftan (nezaket ve kibarlıktan) bir pay verilmişse o kimse hayırdan nasibini almış demektir. Rıftan mahrum olan kimse ise hayırdan nasip alamamış demektir.”¹⁴² ve “Allah bana o kadar mütevazı olun ki kimse kimseye böbürlenmesin, kimse kimseye zulmetmesin! diye emretti.”¹⁴³ şeklinde buyurarak toplumun fertlerinin birbirlerine karşı nezaketle ve alçak gönüllülükle muamelede bulunmalarını emretmiştir. Cahiliyeden kalma sınıfsal sistemin kötü ahlaki meziyetlerinden de toplumu uzaklaştırmak isteyen Hz. Peygamber, “Ey İnsanlar! Allah sizden câhiliye gururunu ve atalarla övünme âdetini gidermiştir... İnsanlar, Âdem’in çocuklarıdır ve

¹³⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, V/266.

¹³⁷ Buhârî, “İlim”, 11.

¹³⁸ Buhârî, “Vudû”, 58.

¹³⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, I/249.

¹⁴⁰ Müslim, “Birr”, 72.

¹⁴¹ Tirmizî, “Sıfatu’l-kıyame”, 58-59.

¹⁴² Tirmizî, “Birr”, 67.

¹⁴³ Müslim, “Cennet”, 64.

Allah, Âdem'i topraktan yaratmıştır..."¹⁴⁴ buyurarak, toplumu oluşturan fertlerin kimsenin kimseye üstünlük iddiasında bulunamayacağı şekilde eşit olduğunu vurgulamış ve İslam toplumunun adeta birbirlerine kaynaşmış tuğlalar¹⁴⁵ gibi olmasını istemiştir. Hz. Peygamber, toplumsal bütünlüğe, birlikte yaşama kültürüne zarar verecek başta kibirlenme ve kendini diğerinden üstün görme gibi kötü hasleti reddederek, bir başkasını küçük görmenin kişiye günah olarak yeteceğini haber vermiştir.¹⁴⁶

Hız. Peygamber başta ailesi, akrabaları ve yakınlarından başlamak üzere İslam dinin inanç ve ibadet esaslarını yayarken bir yandan da bu dinin ahlaki ilkelerini tebliğ etmiştir. İnsanlara tebliğ ettiği emirleri önce kendi hayatında uygulayarak örnek olan Hız. Peygamber, ahlaki ilkelerin uygulanması konusunda da toplum için mükemmel bir örnek olmuştur. Böylece inanç ve ibadette olduğu gibi ahlaki açıdan da örnek bir toplum modeli ortaya çıkmıştır.

5. Temizlik ve Şehir Hayatı

İslam, temizliği fertlerin hem dünya hem de ahiret saadeti için en önemli ilkelerden birisi olarak görmüştür. Bu nedenle Hız. Peygamber yirmi üç yıllık daveti boyunca İslam toplumunda temizliğin her şekliyle bilinmesini ve uygulanmasını sağlamaya çalışmıştır. Nitekim daha ilk andan itibaren Medine'ye "güzel, temiz şehir" manasına gelen "el-Medinetü't-tayyibe, Tâbe" adını vererek¹⁴⁷ yerleşilecek şehrin ve bu şehirde yaşanacak hayatın en önemli özelliklerinden birinin de temizlik olacağını haber vermiştir. Ebû Humejd (r.a) Hız. Peygamber'in Tebuk seferi dönüşünde Medine'ye bakıp onun temizliğine vurgu yaparak "İşte tâbe" dediğini bildirmiştir.¹⁴⁸ "Medine şehri demirci körüğü gibidir; kirlisini, kötüsünü dışarı atar da temiz, hâlis olanı kalır."¹⁴⁹ buyuran Hız. Peygamber, Medine'nin yalnızca şehir temizliği bakımından değil insan karakterleri açısından da temiz kalacağına vurgu yapmıştır. Evlerin, ev önlerinin, sokaklarının, pazar yerlerinin ve insanların ortak kullanım alanlarının temizliğine büyük önem veren Hız. Peygamber, temizliği verdikleri önem

¹⁴⁴ Tirmizî, "Tefsiru'l-Kuran", 49.

¹⁴⁵ Buhârî, "Mezalim", 5.

¹⁴⁶ Müslim, "Birr", 32.

¹⁴⁷ Buhârî, "Fedâilu'l-Medine", 3.

¹⁴⁸ Buhârî, "Fedâilu'l-Medine", 3.

¹⁴⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 248.

dolayısıyla Kur'an'da övülen¹⁵⁰ Kuba halkını Medine halkına örnek olarak göstermiş,¹⁵¹ Kuba halkının da bu temizlik anlayışlarına devam etmelerini istemiştir.¹⁵² Bu bağlamda "Evlerinizin önünü temiz tutunuz."¹⁵³ buyurarak hem şahsi mülklerin hem de şehirdeki ortak kullanım alanlarının temizliği konusunda hassas davranılmasını istemiştir. es-San'ânî, (ö.1182/1768) Hz. Peygamberin evlerin temizliğinden bahsederken bunun aynı zamanda ev sahiplerinin de temizliğine işaret ettiğini söylemiştir. Çünkü ona göre ev, bahçesinden daha önemlidir. İnsan da evden daha önemlidir. O halde temizlik tüm bu bahsi geçenlerin tamamını kuşatmalıdır.¹⁵⁴ Yine şehir hayatının ve birlikte yaşama kültürünün olmazsa olmazlarından olan ortak alanların temiz tutulması konusunda "Kişinin lanetlenmesine sebep olan üç şeyi yapmaktan; (İnsanların ortak kullandığı) su kaynaklarının çevresine, (ortak kullanım alanları olan) yollara ve gölgelik yerlere abdest bozmaktan sakının"¹⁵⁵ şeklinde buyuran Hz. Peygamber, şehrin tüm insanlar için yaşanılabilir düzeyde temiz ve sağlıklı kalmasını istemiştir. Bunun için insanların ortak olarak kullandığı yollardan hem onlara rahatsızlık veren hem de çöp gibi kötü bir koku ve görüntü arzeden şeylerin temizlenmesini emretmiştir.¹⁵⁶ Tüm bu tavsiyeleriyle cahiliye toplumunun yollara, su kanallarına ve dinlenme alanlarına bevletme ve çöp dökme gibi alışkanlıklarını yasaklayarak temizlik açısından örnek bir şehir ve şehir hayatı inşa etmeyi hedeflemiştir.¹⁵⁷ Şehirde yollar, su kaynakları ve dinlenme alanları dışında yine ortak bir kullanım alanı olan mescitlerin temizliği konusunda da son derece titiz davranan Hz. Peygamber, mescitlerdeki çöpleri kaldırmanın ve oraları temiz tutmanın en büyük sevaplardan olduğunu bildirmiş,¹⁵⁸ belirli zamanlarda hurma dallarından yapılmış süpür-

¹⁵⁰ et-Tevbe, 9/108.

¹⁵¹ İbn Mâce, "Taharet", 128.

¹⁵² İbn Mâce, "Taharet", 128.

¹⁵³ Tirmizî, "Edep", 41.

¹⁵⁴ Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail el-Kahlânî es-San'ânî, *Taḥḥîru'l-İ'tikâd an Edrâni'l-İlhâd Veyleyh Şerhu's-Sudûr fî Tahrim Ref'i'l-Kubûr* (Riyad: Maḥba'atu Sefîr, 1424), IV/621.

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, "Taharet", 14.

¹⁵⁶ Buhârî, "Ezan", 32.

¹⁵⁷ Ebû Dâvûd, "Taharet", 14.

¹⁵⁸ Ebû Dâvûd, "Salat", 16.

gelerle mescitlerin temizlenmesini emretmiştir.¹⁵⁹ “Ümmetimin hayırları/sevapları bana gösterildi; bu sevaplar içinde bir kimsenin mescitten çıkarıp attığı çer çöp de vardı.¹⁶⁰ buyuran Hz. Peygamber, yaşadığı şehri ve bu şehrin unsurlarını temiz tutma gayretinde olanların büyük sevaplar kazanacağını müjdelemiştir.

Temiz bir toplumun oluşması için fertlerin ilk önce beden temizliklerine önem vermeleri gerektiğini bildiren Hz. Peygamber, “Her yedi günde bir bütün bedeni yıkamanın Allah’ın bütün Müslümanlar üzerindeki bir hakkıdır.”¹⁶¹ buyurmuş, özellikle insanların bir araya geldiği Cuma günü temizlenmeyi ve kokulanmayı,¹⁶² başta mescitler olmak üzere toplu bulunan mekanlara soğan, sarımsak yiyerek gelmemeyi tavsiye etmiştir.¹⁶³ Tüm bu tavsiyelerine rağmen bahçelerinde çalışıp terledikten sonra temizlenmeden mescide gelenleri sert bir şekilde uyarmıştır.”¹⁶⁴ Ayrıca saç, sakal, ağız ve diş temizliğine de büyük önem veren Hz. Peygamber¹⁶⁵ saçı başı dağınık ve bakımsız bir şekilde dolaşanları uyarılmış diş temizliğine dikkat etmeyenlere de dişlerini temizlemelerini emretmiştir. ¹⁶⁶Nitekim Cahiliye döneminde güzel görünsün diye dişlerin arasını açma işlemi olan *felec*¹⁶⁷ yapılırdı ancak ağız ve diş temizliğine çok dikkat edilmezdi.¹⁶⁸ Hz. Peygamber cahiliye toplumunun aksine her gün ağız temizliği yapılmasını emretmiş,¹⁶⁹ “Beş şey fıtrattandır. Sünnet olmak, avret bölgesindeki kılları temizlemek, koltuk altındaki kılları temizlemek, bıyığı kısaltmak ve tırnakları kesmek.”¹⁷⁰ buyurarak bu temizliklerin

¹⁵⁹ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1409), I /349-419.

¹⁶⁰ Ebû Dâvûd, “Salat”, 16.

¹⁶¹ Müslim, “Cuma”, 9.

¹⁶² Müslim, “Cuma”, 7.

¹⁶³ Buhârî, “Et’ime”, 49.

¹⁶⁴ Buhârî, “Buyû”, 15.

¹⁶⁵ Ebû Dâvûd, “Teheccüd”, 3.

¹⁶⁶ Müslim, “Hayız”, 95.

¹⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V/105.

¹⁶⁸ Fatmatüzzehra Kamacı, *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi* (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2019), 128.

¹⁶⁹ Buhârî, “Vudû”, 52.

¹⁷⁰ Müslim, “Taharet”, 49.

fitrattan olduğunu bildirmiş,¹⁷¹ “Ağızlarınız Kur’an’ın yollarıdır. Bunun için misvak/diş fırçası kullanın.”¹⁷² buyurmuştur. Tüm bunların yanında “Allah, verdiği nimeti kulunun üzerinde görmekten hoşlanır” buyurarak toplumun fertlerini temiz ve düzenli giyinmeye teşvik etmiştir.¹⁷³ Kirli kıyafetlerle dolaşanları gördüğü zaman uyarılmış ve “Bu kimse kıyafetini yıkayacak bir şey bulamamış mı?” diyerek bu rahatsızlığını dile getirmiştir.¹⁷⁴ Ayrıca “Sizler başka insanların yanına gidiyorsunuz. Bineklerinizin bakımını yapın, elbiselerinizi düzeltin! Öyle ki insanın yüzündeki bir ben nasıl herkesin dikkatini çekiyor ise siz de onun gibi toplum içerisinde gözde olun! Çünkü Allah hiçbir çirkin görüntüyü, sözü ve davranışı sevmez.”¹⁷⁵ buyurarak şehrin sokaklarında, caddelerinde, pazarlarında dolaşan fertlerin elbiselerinden ve bineklerine kadar temiz ve düzenli olmasını istemiştir.

Tüm bunların dışında yemekten önce ve sonra ellerin temizlenmesini¹⁷⁶ ellere bulaşmış yemek artıklarıyla uyunmamasını,¹⁷⁷ uyanınca ilk öne ellerin yıkanmasını,¹⁷⁸ tuvalet ihtiyacını giderirken temizliğe dikkat edilmesini,¹⁷⁹ temizlik yapılırken ellerin su kabına daldırılarak suyun kirletilmemesini tavsiye etmiştir. Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, temizlik ilkeleri belirlerken başta İslam dininin esasları olmak üzere fitrata uygunluk, birlikte yaşama kültürü ve sağlık gibi birçok paradigmayı göz önünde bulundurmuştur.

Şehrin temizliği konusunda hiçbir alanı boş bırakmayan Hz. Peygamber gıda temizliğine de büyük önem vermiştir. Bu bağlamda gıdaların ve içeceklerin temizliği konusunda da birçok tavsiyede bulunan Hz. Peygamber, “Ey insanlar! Allah temizdir, temiz olanı kabul eder. Allah, bütün peygamberlerine emrettiği hususları Müslümanlara da emretti.” buyurmuş ve “Ey peygamberler! Temiz olan şeylerden yiye, güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı

¹⁷¹ İbn Mâce, “Taharet”, 8.

¹⁷² İbn Mâce, “Taharet”, 7.

¹⁷³ Tirmizî, “Edep”, 54.

¹⁷⁴ Ebû Dâvûd, “Libas” 14.

¹⁷⁵ Ebû Dâvûd, “Libas”, 25.

¹⁷⁶ Tirmizî, “Et’ime”, 39.

¹⁷⁷ Ebû Dâvûd, “Et’ime”, 43.

¹⁷⁸ Buhârî, “Vudû”, 26.

¹⁷⁹ Buhârî, “Cenaiz”, 81.

hakkıyla bilmekteyim.”¹⁸⁰ ayetini okuyarak¹⁸¹ yiyecekler konusunda temizliğe ve helalliğe dikkat çekmiştir. Bunun için kirli bir şeyin bulaştığı ya da içine düştüğü yiyeceklerin temizlenmesini ya da temiz taraflarının yenilmesini tavsiye etmiş,¹⁸² su ve süt gibi içeceklerin ve bu içeceklerin bulunduğu kapların temizliğine özellikle dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamış,¹⁸³ temiz ya da helal olup olmaması konusunda şüphe bulunan su kuyularının sularından içmemiş,¹⁸⁴ gıdaların ve içeceklerin içine solumayı ya da üfleme hoş karşılamamış, suyu içmeden, yemeği yemeden önce içine bir şey düşme ihtimali varsa kontrol edilmesini, yiyecek ve içeceklerin kapaklarının kapalı tutulmasını emretmiştir.¹⁸⁵

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber, halkıyla, evleriyle, sokaklarıyla ve ortak kullanım alanlarıyla temiz bir şehir hayatı kurmak istemiş ve bunun için fertlerin kişisel bakımlarından gıda temizliğine, evlerin avlu temizliğinden dinlenme alanlarının temizliğine kadar birçok hususta tavsiyelerde bulunmuş ve uygulamalar gerçekleştirmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’in getirdiği dinde temizlik insanın hem dünya hem de ahiret saadetinin ana ilkelerindedir.

6. Güvenlik, Huzur ve Şehir Hayatı

Şehirde can, mal, namus güvenliğinin sağlanması, ekonomik ve ticari faaliyetlerin güvenle yapılması, yeni nazil olan dinin barış ve huzur ortamında tebliğ edilebilmesi için her açıdan güven veren bir hayatın ve toplumsal düzenin inşa edilmesi, Hz. Peygamber’in öncelikli hedefleri arasında olmuştur. Bu bağlamda “Medine şuradan şuraya kadar haremdir. Bu alanın ağacı kesilmez, burada bid’at¹⁸⁶ çıkarılmaz. Kim bu Medine haremî içinde bir bid’at ortaya çıkarırsa Allah’ın, meleklerin, bütün insanların laneti onun üzerine ol-

¹⁸⁰ el-Mü’minûn, 23/51.

¹⁸¹ Müslim, “Zekat”, 56.

¹⁸² Buhârî, “Vudû”, 67.

¹⁸³ Müslim, “Taharet”, 90.

¹⁸⁴ Nesâî, “Ehbas”, 4.

¹⁸⁵ Müslim, “Eşribe”, 94.

¹⁸⁶ Bid’ad: Kitap, sünnet ve icmaya aykırı olan yenilik, kadim bir sünneti ya da ashop tarafından tutulmuş bir yolu kaldıran ve değiştiren, şer’i olana benzer şeydir: İbrahim b. Musa Şâtibi, *el-İ’tisâm*, nşr. Muhammed Abdurrahman eş-Şakîr (Arabistan: Daru İbnu’l-Cevzî, 2008), I/47.

sun.”¹⁸⁷ buyuran Hz. Peygamber, hicretten hemen sonra Medine’yi şehirde yaşayan tüm inanç mensupları için güvenli ve huzurlu bir belde haline getirmek için birtakım adımlar atmıştır. Örneğin Câbir b. Abdullah’ın rivayetine göre “İbrahim’in (as.) Mekke’yi haram kıldığı gibi ben de Medine’nin iki taşılığı arasını harem kıldım. Onun ağacı kesilmez, avı da avlanmaz.”¹⁸⁸ buyuran Hz. Peygamber, şehrin yalnızca insanlar için değil tüm canlılar için bir güvenlik merkezi olacağına vurgu yapmıştır. “Medine’nin yaş otu koparılmaz, avı ürkütülemez, ilân etmek isteyen (duyuran) kimse müstesna yitiği alınamaz. Orada herhangi bir kimsenin savaş için silah taşınması ve oradan ağaç kesmesi uygun değildir, ancak bir kimse orada devesini otlatabilir.”¹⁸⁹ buyurarak aynı zamanda şehrin doğal yaşamının ve çevresinin de emin olacağına vurgu yapan Hz. Peygamber, “Deccâl Medine’ye gelecek fakat melekler tarafından korunduğunu görecektir. Taun ve Deccal inşallah Medine’ye giremeyecektir.”¹⁹⁰ buyurarak şehir halkına ve oraya yerleşmeyi düşünenlere şehrin maddi açıdan olduğu gibi manevi açıdan da güvenli bir şehir olduğu mesajını vermiştir. Kâb b. Mâlik Hz. Peygamber’in emriyle Zâtu’l-ceyş, Müşeyrib, Mâhid tepeleri ile Hufeyyâ, Uşeyrâ ve Teym yükselteleri üzerine Medine’nin güvenliğini ve huzurunu sağlayacak olan harem sınırlarının işaretlerini bizzat diktiğini bildirmiştir.¹⁹¹ Hz. Peygamber, bu sınırların dışından gelebilecek tehlikelere ve oluşabilecek düşmanlıklara karşı da “Medine ahalisine kötülük planlayacak olan herhangi kişi, muhakkak tuzun su içinde erimesi gibi eriyecektir”¹⁹² buyurmuştur.

Hz. Peygamber şehir hayatının tam bir huzur ve güven içinde yaşanması ve İslam dininin hedeflediği güven toplumunun oluşması için insani ilişkiler açısından da tam bir güven ortamının oluşmasını amaçlamıştır. Bu bağlamda Ensar ve Muhacir arasında kardeşliğin tesis edilmesini sağlamış,¹⁹³ insanlar

¹⁸⁷ Buhâri, "Kitâbu'l-Hac", 210.

¹⁸⁸ Buhâri, "Buyû", 53.

¹⁸⁹ Buhâri, "Cenâiz", 76.

¹⁹⁰ İbn Hanbel, *el-Müsned*, II/483.

¹⁹¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Abdullâh es-Semhûdî, *Vefâu'l-Vefâ bi Aḥbâri Dâri'l-Mustafâ*, nşr. Hâlid Abdulganî Mahfuz (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419), 81; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 95,96.

¹⁹² Buhâri, "kitâb'l-Hac", 216.

¹⁹³ Buhâri, "İ'tisam", 16.

arası münasebetlerde eminliğin göstergesi olan “selâm”ın toplumda yaygınlaşması seferberliği başlatmış¹⁹⁴ ve toplumun fertlerinin birbirlerine samimiyetle davranmasını tavsiye etmiştir.¹⁹⁵ Çünkü İslam inancının öngördüğü güvene dayalı şehir hayatı, ancak selam, samimiyet ve kardeşliğin hâkim olduğu bir atmosfere sahip olan şehirlerde mümkün olabilir. Bu bağlamda ilk önce eminlik ve güvenilirlik vasfına sahip fertlerin yetişmesini hedefleyen Hz. Peygamber, ashabına sürekli olarak eminlik ve doğrulukla ilgili nasihatlerde bulunmuştur. Örneğin en hayırlı Müslümanı tarif ederken aynı toplumda beraber yaşadığı insanların dilinden ve elinden emin oldukları kimse olarak tarif etmiş¹⁹⁶, gerçek müminlerin ancak insanların canları ve malları konusunda güvenilebileceği kimseler olduğunu vurgulamıştır.¹⁹⁷ Ayrıca cennete girmek istiyorsanız “Konuştuğunuzda doğru söyleyin, söz verdiğinizde sözünüzü tutun, size güvenildiğinde bu güvene riayet edin, iffetinizi koruyun, gözlerinizi haramdan sakının ve ellerinizi de haramdan çekin.”¹⁹⁸ buyurarak tamamı birlikte yaşama kültürüne ve toplumsal kaynaşmaya katkıda bulunacak davranışlar karşılığında cenneti müjdelemiştir. Şehir halkının birbirlerine karşı güven duymasını isteyen Hz. Peygamber, emanetin gerektiği şekilde muhafaza edilmesini, alındığı şekliyle tastamam geri verilmesini ve hangi şartta olursa olsun güvenilir olunması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁹ Fertlerin birbirlerine karşı ihanetinden dolayı şehir hayatının yaşanmaz bir hale gelmemesi için toplumsal yapıyı zedeleyecek olan yalancılığı, güvene riayet etmemeyi ve sözünde durmamayı başlıca münafıklık özellikleri olarak nitelendirmiştir.²⁰⁰ Yine bir kimsenin diğer bir kimseye yerine getiremeyeceği sözler vermemesini,²⁰¹ kimsenin din kardeşine karşı kalbinde kin beslememesini²⁰² tavsiye etmiştir. Tüm bunların yanında toplumun huzur ve güvenini sağlayacak ilk

¹⁹⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *es-Sünen*, s. 1629-2061, el-Kütübü's-Sitte (Mevsûatü'l-Hadis eş-Şerif içinde, Haz. Sâlih b. Abdülazîz, Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000), "Sıfâtü'l-Kıyame", 42.

¹⁹⁵ Buhârî, "İman", 42.

¹⁹⁶ Buhârî, "İman", 5.

¹⁹⁷ Tirmizî, "fedâilu'l-Cihad", 2.

¹⁹⁸ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 323.

¹⁹⁹ Tirmizî, "Buyû", 38.

²⁰⁰ Buhârî, "İman", 24.

²⁰¹ Tirmizî, "Birr", 58.

²⁰² Tirmizî, "İlim", 16.

çekirdek olan aile hayatında da güvene büyük önem veren Hz. Peygamber, bir kimsenin hanımının sırlarını dışarıda aktarmasını,²⁰³ küçük çocuklarının bir şey vereceğim bahanesiyle çağrılarak aldatılmasını yasaklamıştır.²⁰⁴

Görüldüğü gibi fert, aile ve ticaret gibi birçok alanda şehir hayatının tam bir eminlik ve güvenlik içinde yaşanmasını isteyen Hz. Peygamber, bu güvenliği sağlamakla yetki olan yöneticilerin de aynı eminliğe ve güvenilirliğe sahip olmasını istemiştir. Bu bağlamda “Allah bir kimseyi bir topluma idareci yapar da o idareci de kendi halkını aldatarak can verirse Allah cenneti ona haram kılar.”²⁰⁵ buyurarak Müslüman bir yöneticinin emin ve güvenilir olması gerektiğini bildirmiştir. Adaletle olan güvenin sarsılmaması için davaları etkileyecek yalan beyanları yasaklamıştır. “Ben de bir insanım. Siz aranızdaki anlaşmazlıkları getiriyorsunuz. Bazılarınız delilini beyan ederken bazılarınızdan daha iyi olabilir ve ben de buna göre karar veririm. Eğer bu nedenle birinize başkasının hakkını veririmsem bunu almasın. Çünkü ona ancak bir ateş parçası vermişim demektir.”²⁰⁶ buyurarak karar vericiyi aldatmaya yönelik beyanların insanı cehenneme sürükleyebilecek bir günah olduğunu belirtmiştir. En kritik savaş şatlarında bile güvenilirliğin zedelenmesini istemeyen Hz. Peygamber, , savaşa bile, “(Düşmanla) Yaptığınız sözleşmeleri bozmayın.”²⁰⁷ buyurarak en kritik savaş şatlarında bile güvenilirliğin zedelenmesini istemeyen Hz. Peygamber, anlaşmayı bozana cennetin haram kılınacağını bildirmiş,²⁰⁸ Allah’ın adına söz vermesine rağmen bu sözü yerine getirmeyenin kıyamet günü hasmı olacağını haber vermiştir.²⁰⁹

Hz. Peygamberin tüm bu uyarı ve tavsiyeleri ile fert, aile ve toplum olarak huzura, eminliğe ve güvenilirliğe dayanan bir sosyal düzen ve bir şehir hayatı inşa edilmiştir. Hz. Peygamber, oluşturduğu bu güven ortamıyla bir yandan şehrin mensupları için yaşanır bir mekân haline gelmesine sağlamış bir yandan da dini tebliğin daha hızlı bir şekilde gerçekleşmesine zemin hazır-

²⁰³ Müslim, “Nikah”, 124.

²⁰⁴ İbn Hanbel, *el-Müsned*, III/447.

²⁰⁵ Buhari, “İman”, 227.

²⁰⁶ Buhârî, “Ahkam”, 20.

²⁰⁷ Tirmizî, “Siyer”, 48.

²⁰⁸ Ebû Dâvûd, “Cihad”, 153.

²⁰⁹ Buhârî, “Buyû”, 106.

lamıştır. Zira dini emirlerin tebliği için en önemli şartlardan birisi de güvenlidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in uyguladığı güvenlik stratejisi, hem ferdi ve toplumsal güvenliğin sağlanmasını temin etmiş hem de İslam dininin hızlı bir şekilde yayılmasına vesile olmuştur.

7. İnanç Özgürlüğü ve Şehir Hayatı

Hız. Peygamber'in şehir hayatını yaşanabilir kılmak için uyguladığı en önemli ilkelerden birisi de din ve inanç özgürlüğü ilkesidir. İslam medeniyetinde Müslümanların kendi inanç ve kimlikleriyle var oldukları ilk şehir Medine'dir. Müslümanlar Medine'de Yahudiler,²¹⁰ Müşriklerle²¹¹ birlikte yaşamıştır. Ayrıca Necran Hıristiyanlarının elçilerinin kabulü,²¹² Muaz B. Cebel'in halkı Hıristiyan olan Yemen'e gönderilmesi²¹³ ve davet mektupları²¹⁴ aracılığıyla Hıristiyanlarla da çeşitli münasebetler kurmuştur. İslam dininin inanç özgürlüğüne dair ilk uygulamaları da Hz. Peygamber tarafından Medine'de uygulanmıştır. Bu uygulamaların merkezinde Medine Vesikası vardı.²¹⁵ Bu vesika diğer din mensuplarının da katılımıyla gerçekleştirilen bir anlaşmadır. Bu anlaşmanın gerçekleştirildiği zaman diliminde Medine'de altı bin müşrik Arap, dört bin Yahudi, elli kadar Hıristiyan²¹⁶ ve bin beş yüz civarında da Müslümanın yaşadığı rivayet edilmektedir.²¹⁷ Hicretten sonra düzenlenen²¹⁸ bu vesika, İslam inanç esaslarına göre teşekkül eden ilk şehir olan Medine'de farklı dinlere mensup insanların birlikte yaşama tecrübesine örneklik etmesi bakımından oldukça önemlidir. Çünkü Hz. Peygamber, bu vesikayla birlikte

²¹⁰ Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, VI/10-11.

²¹¹ Şemseddin Gündüz, *Mitoloji ve İnanç Arasında* (Samsun: Etüt Yayınları, 1998), 24.

²¹² Ebû Dâvûd, "İmâre", 29-30.

²¹³ Buhârî, "Meğazi", 61.

²¹⁴ Müslim, "Cihad", 74.

²¹⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, II/501-504.

²¹⁶ Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleşirme (Muahat) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", *Diyanet Aylık Dergi* 43/4 (Ankara 2007), 64.

²¹⁷ Tayyib Okıç, "İslamiyet'te ilk Nüfus Sayımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1-4 (Ankara 1960), 7-13.

²¹⁸ İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Men' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: b.y., 1388), II/57-58.

Medine'deki din ve inanç özgürlüğünü garanti altına almıştır.²¹⁹ Şehir hayatını birlikte yaşayan farklı inanç mensuplarının birlikte yaşama ilkelerine dair temel metin olan bu vesika, birçok maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin en önemlilerinden birisi, yirmi beşinci madde olan "Yahudilerin dini kendine Müslümanların dini kendinedir" ifadesiyle herkesin dinini yaşama konusunda serbest bırakan maddesidir.²²⁰ Bu maddeyle birlikte İslam inancına sahip olanlar Kur'an ve Hz Peygamber'in sünnetini içeren talimatlara göre yaşarken, gayrimüslimler ise din işlerinde kendi inançları çerçevesinde özgür bırakılmışlardır.²²¹ Bu bağlamda Hz. Peygamber, Yahudilerin kendi dinlerine göre yaşamalarına ve haklarını kendi inançlarına göre belirlemelerine müsaade etmiştir. Müslim'in rivayetine göre Yahudiler, zina eden bir kadın ve erkeği gerekli cezanın verilmesi için Hz. Peygamber'e getirmişlerdir. Hz. Peygamber de onların âlimlerine bu suçun cezasını sorup onların dinlerine göre ceza uygulamış²²² ve Tevrat'ın hükmüne göre recmetmiştir.

Hz. Peygamber yalnızca Yahudiler için değil Hıristiyanlar için de birtakım özgürlükler sunmuştur. Örneğin Necran'dan gelen Hıristiyanların görüşmeden önce Mescid-i Nebevi'de ibadetlerini özgürce yapmalarına müsaade etmiş²²³ daha sonra onlarla yaptığı cizye anlaşmasıyla dinlerini yaşamaları konusunda onları özgür bırakmıştır.²²⁴ Ayrıca Eyle, Ezruh, Dûmetü'l-cendel Hıristiyanlarını da cizye vermeleri şartıyla kendi inançlarını yaşama konusunda özgür bırakmıştır.²²⁵ Hz. Peygamber, Medine dışında yeni alınan bölgelerde yaşayan Mecusilerin İslam'a davet edilmelerini, şayet bunu kabul etmezlerse cizye karşılığında din hürriyetlerinin korunmasını emretmiştir.²²⁶ Bu

²¹⁹ Afzalur Rahman, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed Sallallahu Aleyhi ve Sellem*, çev. Talha Özkök (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2015), 114.

²²⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I/501-504.

²²¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Beyan Yayınları, 2005), 22-23.

²²² Müslim, "Hudud", 27-28.

²²³ İbn Sa'd, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, I / 357.

²²⁴ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir El-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), I/75-76.

²²⁵ El-Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, I/75-76.

²²⁶ İbn Sa'd b, *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*, I / 263; Tirmizi, "Siyer", 31.

bağlamda kimsenin dininden dönmesi için zorlanmamasını,²²⁷ insanlara karşı müjdeleyici ve sevdirici olmayı,²²⁸ dinin emirlerini insanlara sunarken tedrici bir şekilde sunmayı öğütlemiştir.²²⁹

Yine bu bağlamda İbn Abbâs'ın rivayet ettiğine göre Ensar'dan bazı kadınlar çocukları sağlıklı olsun ve iyi yetişsin diye onları bir müddet Yahudilere emanet edeceklerini adarlardı. Nâdir oğulları Yahudileri şehirden sürgün edilirken bu kadınlar, Yahudilerin yanında olan çocuklarının durumunu sorduklarında Hz. Peygamber onları muhayyer bırakarak, dinlerini değiştirmeleri konusunda zorlamamıştır.²³⁰ "De ki, hak (gerçek) Rabbinizdendir. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin..."²³¹ ayetinin nüzul sebebi olarak da bu olay gösterilir.²³² Yine başka bir rivayette Şam'dan gelen Hıristiyan ticaret adamlarından etkilenerek Hıristiyan olan ve Şam'a gitmek isteyen iki gence izin vermiş ve onların babalarına da eğer İslam'dan çıkıp Hıristiyanlığı kabul ediyorlarsa "Allah onları rahmetinden uzak kılsın, o ikisi Müslüman olduktan sonra küfre dönenlerin ilkidir." buyurarak onları serbest bırakmasını söylemiştir.²³³

Tüm bunların dışında Gayr-i müslimlerin hak ve özgürlüklerini çeşitli uyarılarla koruma altına alan Hz. Peygamber, "Kim bir zimmîye haksızlık yaparsa veya hakkı olan şeyi ona eksik öderse, ona kaldıramayacağı yükler yüklerse ya da ondan istemediği halde bir şeyler alırsa kıyamette bunu yapmanın hasmı ben olacağım"²³⁴ şeklinde uyarmıştır. Hz. Peygamber'in tüm bu uyarı ve uygulamaları, farklı din ve inanç mensuplarının aynı şehirde insan onuruna yaraysın bir şekilde yaşamalarını sağlamış ve İslam dininin birlikte

²²⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I /357.

²²⁸ Buhârî, "Edep", 80.

²²⁹ Buhârî, "Meğazi", 61.

²³⁰ el-Hattâbi, *Me'âlimu's-Sünen*, 286; es-Sanânî Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail b. Salâh el-Kehlânî, *et-Tahrîr li İdâhi Meânî't-Teysîr*, nşr. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk Ebu Musab (Riyad: b.y., 1433-2012), II/50.

²³¹ Kehf, 18/29.

²³² el-Mazharî Muhammed Senâullâh el-Mazharî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, nşr. Gulâm Nebî et-Tûnisî, 1412, 362.

²³³ Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: Müessesu'r-Risale, ts.), V/408.

²³⁴ Ebû Dâvûd, "İmare", 31.

yaşama kültürüne kaynaklık edecek bir örnekliğin inşa edilmesini sağlamıştır.²³⁵

Sonuç

Daha çok şehri ve şehirde yaşayan medeni insan modelini muhatap alan İslam dininin şehir hayatına dair ilk pratikleri, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte uygulanmaya başlamıştır. Zira Hz. Peygamber'in hicretiyle birlikte şehrin ve şehir hayatının tüm dinamikleri, çerçevesini Hz. Peygamber'in belirlediği uygulamalarla şekillenmeye başlamıştır. Bu bağlamda çalışmamızın sonuç kısmında şunu ifade edebiliriz ki, Hz. Peygamber'in şehir hayatına yönelik uygulamaları, gelişigüzel bir şekilde değil belli bir strateji çerçevesinde gerçekleşmiştir. Öncelikle insani ilişkilerin düzenlenmesi, bedeviliğin değil yerleşik hayatın, şehirliliğin ve medeniliğin teşvik edilmesi, değişimlerin tadrîcîlik ilkesi bağlamında belli bir sürece yayılması, bu stratejinin öne çıkan başlıkları olarak değerlendirilebilir.

Düzenlemelerinin tamamını tebliğ ettiği dinin esasları çerçevesinde gerçekleştiren Hz. Peygamber, cahiliye adet ve geleneklerinin şehrin genel atmosferi üzerindeki hâkimiyetini ortadan kaldırdığı gibi insani ilişkilerde belirleyici konumda olan bedevi kültürün etkisini de büyük oranda kırmıştır. Bu durum, şehir hayatının İslami gerçeklikler doğrultusunda düzenlenmesine katkı sağlamıştır. Hz. Peygamber'in şehir hayatına yönelik uygulamaları, bir yandan şehirde yaşayan tüm inanç mensuplarına insanca yaşama hakkı sunarken bir yandan da birlikte yaşama kültürünü geliştirmiştir. Böylece şehir, tüm mensupları için yaşanılabilir bir mekân haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in özellikle inanç özgürlüğü bağlamında gerçekleştirdiği uygulamalar, şehirde yaşayan diğer dinlere mensup insanların şehre olan aidiyet duygusunu artırmış ve yeni sosyal düzene adaptasyon sürecini hızlandırmıştır. Dinlerini yaşama konusunda herhangi bir engelle karşılaşmayacaklarına dair güvence alan insanların Hz. Peygamber'in yaptığı düzenlemelere karşı ön yargıları ortadan kalkmış ve bu düzenlemeleri benimsemeleri kolaylaşmıştır.

²³⁵ Bkz: Hüseyin Yılmaz, "Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/1 (Haziran 2021), 239-258; Cuma Karan, "İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları", *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (2021), 17-35.

Uzun yıllardır etkin bir hukuk sisteminden uzak yaşayan toplum, Medine vesikası ve kardeşlik anlaşması gibi uygulamalarla kaynağını vahiy ve sünnetin oluşturduğu yeni hukuk ölçüleri ile tanışmıştır. Ayrıca insani münasebetlerde merhamet, mahremiyet, iffet, müsamaha, affedicilik gibi bir takım ahlaki ilkeleri teşvik eden Hz. Peygamber, şehrin ahlaki açıdan da bir medeniyet merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Hz. Peygamber'in koyduğu hukuk kuralları ve ahlak ilkeleri, şehirde yaşayan insanların can, mal ve namus açısından kendilerini huzur ve güven içinde hissetmelerini sağlamıştır. Hz. Peygamber'in uygulamalarıyla birlikte şehirde yaşayan fertler birbirlerine karşı güven duymaya başlamış, cahiliyeden kalma kan davası, intikam ve nefret duyguları azalmıştır. Bu durum, şehir dışında yaşayan insanların bedeviliği ve çöl hayatını değil yerleşik hayatı tercih etmelerine vesile olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber'in şehir hayatını düzenleyici uygulamalarının ana hedeflerinden birisi de şehir hayatının tercih edilmesidir.

Hz. Peygamber'in, mescidini şehrin merkezine inşa etmesi, şehri bir eğitim ve kültür merkezi haline de getirmiştir. Çünkü insanı ve o insanın yaşadığı şehri şekillendiren vahiy, en fazla bu mescitte nazil olmuştur. Ayrıca vahyi insanlara ulaştırmakla görevli olan Hz. Peygamber de sünneti vesilesiyle İslam toplumunu ve bu toplumun şehir hayatını bu mescitten düzenlemiştir. İbadetlere merkezlik etmesinin yanında sürekli bir eğitim merkezi fonksiyonu da icra eden mescit, cahiliyeden yeni çıkmış toplumun İslami esasları öğrendiği ana mekân olmuştur. Ümmî bir toplum olan ve yazılı bir bilgi kaynağına sahip olmayan cahiliye toplumu, Hz. Peygamber ve ona nazil olan vahiyle birlikte ilahi bilgi kaynağına muhatap olarak kitabî bir toplum haline dönüşmüştür. Bu dönüşüme Hz. Peygamber'in mescidi merkezlik etmiştir. Tüm bunların dışında Hz. Peygamber'le birlikte şehrin belli bir temizlik seviyesine ulaşması, sınıfsal sistemin büyük oranda kaldırılması, insani münasebetlerin, komşuluk ve akrabalık ilişkilerinin asabiyet duygusuna göre değil İslami esaslara göre düzenlenmesi şehri bir medeniyet merkezi haline getirmiştir. Bu durum şehirde yaşayan insanların birbirleriyle olan münasebetlerinin medenileşmesini ve belli edep ve âdâb kuralları içinde sürdürülmesini sağlamıştır.

Araştırmamızın sonuç kısmında yeni araştırmalara rehberlik etmesi açısından şunu da ifade etmeliyiz ki, Hz. Peygamber'in tüm uygulamaları insan

merkezli uygulamalardır ve öncelikle insanlar arası münasebetleri düzenlemiştir. İnsani münasebetlerin düzenlenmesi şehri ve şehir hayatını da Hz. Peygamber'in hedefleri doğrultusunda dönüştürmüştür. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in ilk dönem İslam toplumunda insani münasebetleri düzenleyici uygulamalarının şehir hayatına etkisi dışında ekonomik ve ticari ilişkilere, siyasete, aile hayatına ve sosyal sisteme etkileri üzerine yeni araştırmalar yapılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Abdurrahman Hasan Habenneke, el-Meydânî. *Meâricü't-tefekkür ve dekâiki't-tedebbür, Tefsîrun tedebbüriyyun li'l-Kur'ânî'l-Kerîm bi hasebi tertîbi'n-nüzûli vifka menheci kitâbi "Kavâidü't-tedebbür"lemseli li Kitâbillâhi Azze ve Celle. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1420-2000.*
- Açık, Fatih. "Hicret Sonrası İlk İslam Medeniyetinin İnşa Sürecinde Toplumsal Kurumların Yapısı". *Akademik Bakış Dergisi* 52 (Aralık 2015).
- Afzalur, Rahman. *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed Sallallahu Aleyhi ve Sellem*. çev. Talha Özkök. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2015.
- Ağırman, Mustafa. "Hz. Peygamber'in Medine'yi İslamlaştırması ve Hicret Projesi". *Ekev Akademi Dergisi* 1/2 (1998), 57-85.
- Akyüz, Vecdi. *Asr-ı Saadet ve Dört Halife Döneminde Şehir ve Yerel Yönetimler*. ed. Seyfettin Ünlü. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.
- Albayrak, Kadir. *Dinlerin Rengi Renklerin Dili*. İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Ali, Cevad. *el-Mufassal fî Târîhi'l-Arab Kıble'l-İslâm*. Bağdat: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1955.
- Kahlânî, Ebû İbrahîm Muḥammed b. İsmail el-Kahlânî es-San'. *Taḥîru'l-İtikâd an Edrânî'l-İlhâd Veyleyh Şerḥu's-Sudûr fî Tahrîm Ref'î'l-Kubûr*. R,yad: Maṭba'atu Sefîr, 1424.
- Apak, Adem. *Asabiyyet ve Erken Dönem İslam Siyasi Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004.
- Arefe Mahmûd, Mahmûd. *el-Arabkable'l-İslâm*. İskenderiye: Aynûn-li'dDirâsâtve'l-Bûhûsi'l-İnsâniyyeve'l-İctimâiyye, 1995.

- Askalânî, İbn Hacer el-. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Beyrut: b.y., 1991.
- Askalânî, İbn Hacer el-. Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî. nşr. Muhibbuddîn el-Hatîb. I-XIII Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379-1959.
- Aydın, Nevzat. "Hadislerde Mesken Mahremiyetini Tehdit Eden Unsurlara Karşı Alınan Önlemler". *Ekev Akademi Dergisi* 63 (Yaz 2015), 287-314.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Çakan, İsmail Lütfi. "Bireysel ve Toplumsal Gelişmede Sünnetin Yeri ve Sahîh-i Buhârî". *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Yeri*. 41-47. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, 2008.
- Dündar, Mahmut. "Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslam'ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları". *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1 (ts.), 191-236.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, İbn Sa'd. eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ. nşr. İhsan Abbas. Beyrut: b.y., 1388.
- Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî, İbn Mâce. *Sünenü İbn Mâce*. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Abdurrezzeak. *el-Musannef*. nşr. heyet. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435-2015.
- Ebû Dâvûd, es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî. *Sünenü Ebû Dâvûd*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Ebû Hilâl el-Ḥasen b. Abdullâh, Ebû Hilâl el-Askerî. *Cemheretu'l-Emsâl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Ebû İbrahim Muhammed b. İsmail b. Salâh el-Keḥlânî, es-Sanânî. *et-Taḥrîr li İdâhi Meânî't-Teysîr*. nşr. Muḥammed Subḥî b. Hasen Hallâk Ebu Musab. Riyad: b.y., 1433-2012.

- Ebû Muhammed Abdulhaq b. Gâlib b. Abdirrahman b. Temmâm el-Endelûsî, İbn Atiyye. *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*. nşr. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1422.
- Ebû'l-Faḍl Aḥmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî, el-Meydânî. *Mecmau'l-Emşâl*. nşr. Muhammed Muḥyi'd-Dîn Abdulḥamîd. Beyrut: Dâru el-Marife, ts.
- Ebû'l-Mansur, Mâturîdi. *Kitâbu't-Tevhid*. haz. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Gassânî, el-Ezrakî. *Aḥbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*. nşr. Ruşdî es-Sâliḥ Mulaḥḥas. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1403-1983.
- El-Belâzurî, Aḥmed b. Yaḥyâ b. Câbir. *Futûḥu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Erkal, Mehmet. "Beytülmal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/90-94. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beytulmal>
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh el-Ğassânî el-. *Aḥbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*. nşr. Ruşdî es-Sâliḥ Mulaḥḥas. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1403-1983.
- Farabi, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ. *el-Medînetü'l-Fâzıla*. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, Nşr, Ali Bû Mulhim, 1995.
- Gündüz, Şemseddin. *Mitoloji ve İnanç Arasında*. Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Neysâbûrî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. ed-Demirdâş Muhammed Hamdî. Mekke: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2000.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Anayasa Hukuku*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- Hattâbi, Ebû Suleymân Ḥamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Ḥaṭṭâb el-Bustî el-. *Me'âlimu's-Sünen*. Halep: el-Maṭba'atu'l-İlmiyye, 1351-1932.

- İbn Battal, Ebû el-Hasan Alî b. Hâlef b. Abdulmelik İbn Battâl. *Şerhu Sahîhi'l-Buĥârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2003.
- İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî. *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-Eĥâdîs ve'l-Âsâr*. thk. Abdurrahman el-Azâmî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983.
- İbn Ebî'd-Dunyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muĥammed el-Ķureşî. *Mekârimu'l-Aĥlâk*. nşr. Mecdî es-Seyyid İbrahim. Kahire: Mektebetu'l-Ķur'ân, ts.
- İbn Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, Birleşik Baskı., 2005.
- İbn Hişâm, Ebû Muĥammed Abdulmelik b. Hişâm el-Ĥimyerî. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. thk. Mustafa es-sakka. Mısır: Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375.
- İbn Kuteybe, Ebû Muĥammed Abdullâh b. Muslim b. Ķuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu Muĥtelifi'l-Ĥadîs*. b.y.: el-Mektebu'l-İslâmî - Muessesetu'l-İşrâk, 2., 1420-1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd er-Rebeî el-Kazvinî. *Sünenü İbn Mâce*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadr, 1990.
- K. Hitti, Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. İstanbul: Boĝaziçi Yayınları, 1980.
- Kallek, Cengiz. "MÜD". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kallek, Cengiz. "SÂ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/317-319. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Kamacı, Fatimatüzzehra. *Hz. Peygamber Devrinde Kadınların Süslenmesi*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2019.

- Kapar, Mehmet Ali. Diplomatik Münasebetler Açısından Hz. Muhammed'e Gelen Elçilerin Geliş Nedenleri ve Görüşmeler Esnasındaki Tutumları. 2 Cilt. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2022.
- Karan, Cuma. "İslâm Tarihinde Beraber Yaşama Kültürü ve Yansımaları". *Harran İlahiyat Dergisi* 45 (2021), 17-35.
- Kârî, Aliyyü'l. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu mişkâti'l-mesâbih*. thk. Sıtkı Muhammed Cemil Attâr. Beyrut: b.y., 1994.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr. *et-Terâtîbü'l-idâriyye: Hz. Peygamber'in Yönetiminde Sosyal Hayat ve Kurumlar*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İZ, 1990.
- Kılıç, Ünal. "Hz. Peygamber'in Ahlak'ı ve Güzel Ahlaka Verdiği Önem". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2009), 79-97.
- Koçyiğit, Tahsin. "-Medine'deki Uygulamalarından Hareketle HZ. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/31 (2013), 73-88.
- Kutlay, Yaşar. "İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/I-IV (1957), 2-7.
- Macit, Yunus. "Sünnet Ve Değişim Olgusu: Tehditler Kuşağında Sünnetin Toplumsal Yapıyı İnşa Keyfiyeti". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2012), 5-38.
- Maraoten, Mohammed. "İslâm Öncesi Arabistan'da Şarap İçme Alışkanlığı ve Şarap Yasağı". çev. Hakan Temir. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 9 (Ocak 2021), 1-22.
- Mehmet Ali, Kapar. *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebetleri*. İstanbul: İlim Yayınları, 1987.
- Mevlana, M. Ali. *Peygamberimiz Aleyhisselâm*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1925.
- Micbon, Jean-Louis. *Dini Kurumlar*. ed. R. B. Serjeaot. İstanbul: Ağaç Yayınları, 1992.

- Muhammed Senâullâh el-Mazharî, el-Mazharî. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. nşr. Gulâm Nebî et-Tûnisî, 1412.
- Mustafa, Karataş. "Hz. Peygamber'in Yerleşim Ve Şehirleşmeye Yönelik Çabaları: Medine Örneği". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28 (2013), 59-84.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Narol, Süleyman. "Kur'an'da Medeniyet, Nübüvvet Ve Şehir İlişkisi". *Doğu-Bati Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe Ve Din*. 128-142. Konya: Timav Yayınları, 2019.
- Nedvi, Süleyman. *Asrı Saâdet Peygamberimizin Tebligat ve Tâlimatı*. İstanbul: Sinan Matbaası, 1967.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Sünenü Nesâî*. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Şerhu'n-Nevevî alâ Muslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-Arabî, 1392-1972.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-. *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Luğât*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Okiç, Tayyib. "İslamiyet'te ilk Nüfus Sayımı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VII/1-4* (Ankara 1960).
- Önal, Ramazan. "Hz. Peygamber'in Hayatında Kişisel Bakım". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi Sonbahar Özel Sayısı* (Ekim 2020), 54-63.
- Özkan, Gülay - Öztürk, Levent. "Osman b. Maz'ûn'un Vefat Tarihi ve Bakî Mezarlığı'na Defnedilen İlk Kişi Olup Olmadığı ile İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi". *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/1 (Haziran 2020), 389-409.

- Râğıb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed. el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412.
- Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleşirme (Muahat) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi". Diyanet Aylık Dergi 43/4 (Ankara 2007).
- Sarıçam, İbrahim - Erşahin, Seyfettin. İslam Medeniyeti Tarihi. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Semhûdî, Ebû'l-Ḥasen Alî b. Abdullâh es-. Vefâu'l-Vefâ bi Aḥbâri Dâri'l-Mustafâ. nşr. Ḥâlîd Abdulganî Mhafuz. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1419.
- Seydişehir, Mahmud Esad. İslam Tarihi. İstanbul: Marifet Yayınları, 1995.
- Şâtıbi, İbrahim b. Musa. el-İ'tisâm. nşr. Muhammed Abdurrahman eş-Şakîr. Arabistan: Daru İbnu'l-Cevzî, 2008.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. Neylu'l-evtâr min esrârı Multeka'l-ahyâr. thk. M. Subhî b Hasen Hallâk. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.
- Ṭaberânî, Ebû'l-Kâsım Suleymân b. Aḥmed eş-Şâmî eṭ-. el-Mu'cemu'l-Evsat. nşr. Ṭâriḳ b. İvaḍullâh b. Muḥammed, Abdulmuḥsin b. İbrâhîm el-Ḥuseynî. Kahire: Dâru'l-Ḥaremeyn, 1415.
- Taberi, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y.: Müessesetu'r-Risale, ts.
- Temizer, Aydın. "Kur'ân'a Göre Cahiliye Zihniyetinin Rubûbiyet Anlayışındaki Çelişki". Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi 15-16 (Bişkek 2013), 1-19.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. Sünen-i Tirmizî. haz. Salih b. Abdulaziz, Mevsûatü'l-Hadîs eş-Şerîf içinde. Arabistan: Dâru's-Selâm, 2000.
- Yediyıldız, M. Asım. "Hz. Peygamber (S.A.S)'in Güvenlik Politikası". Hz. Muhammed (SAV) ve Mesajı. ed. Mahfuz Söylemez. 641-648. İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2014.

- Yılmaz, Hüseyin. "Medine Sözleşmesi Bağlamında Birlikte Yaşama Kültürü". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 25/1 (Haziran 2021), 239-258.
- Yılmaz, Yasin. "Hz. Peygamber Dönemi Eğitime Genel Bir Bakış". Dini Araştırmalar 15/40 (2012), 203-221.
- Yurdaydın, Hüseyin. İslâm Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu. Ankara: AÜİFD, 1985.